

94
E-82

ESENBAJ UL' QALEL

BASTAV'CS
CAQ'BRAP'JA
men
AJMAQ TANUV

BASTAV'CS MEKTEPTIN III QYLDYQ'YNA
ARHALOQ'AN

ҚАЗАҚЫСТАН БАСПАСЫ
1 9 3 2

ESENBAJ UL' QALEL

~~51.6.442~~

*

91
E-82

присвоен

В А С Т А В Ъ С
Ї А Ї Ь Р А Р Ь Ј А
M E N
А Ж М А Q T A N U V

~~51.369~~

~~2.12.74/2~~

ГОРОДСКОЕ ОТДЕЛЕНИЕ
СЕМПАЛАТИНСКОЕ
ЦЕНТРАЛЬНО-УЧЕБНО-ТЕХНИЧЕСКОЕ
И.И. ПУТОВ

сер 4640

QAZAQ'ISTAN BASPAS'Y

1 9 3 2

1941
A. B. B. B.
B. B. B. B.
B. B. B. B.

1941
A. B. B. B.
B. B. B. B.
B. B. B. B.

1941
A. B. B. B.
B. B. B. B.
B. B. B. B.

Kök çijek, onıñ tustar.

Kök çijek ne? Avıldan avlaq tegis çer men çyrip, çazıq dalağa barıp çan çaoıymızğa qarasaq bizge alısta aspan men çer qosılğan sıjaqtı kórinedi. Tóvemizge tengen aspannıñ ceti çerге тііп тұрғандай маңайымызға қалай қарасақта aspan төңкерген қазандай айнала çijegi мен çerdi кепсерлеп тұрған тәрізді. Aspan мен çerdiñ тыјискен ceginde sıзıq бар sıjaqtı, сол sıзıq bizdiñ айналамыздағы көз ceter çerdi қорcap, орап тұрғандай, биз sıзıqtıñ нақ ортасында тұрған sıjaqtı болып көринеміз.

Bizdiñ көзімізге осы sıзıq sıjaqtı боп көringen ceңberdi çaoıғарыја kitabında „kök çijek“ deјdi. Kök çijek sıзıғы çazıq, tegis çerde kyviniñ ceңberi sıjaqtı боп kórinedi. Tegis çerde тұрған адамға маңайының алстығы bir дәреcede көringendikten өзimdi kök çijektiñ нақ ортасында тұрған sıjaqtı байқаймыз; eger тұрған çerimizden ilgeri çyre bastasaq, kök çijektiñ ceti bir çerге bekinip турмайды, биз çyрген сайын ilgerileп алстай beredi. Budan bizdiñ kök çijek деп отыројанымыз, анығында, kök пен çerdiñ astasқан çerindegi ceңber sıзıғы емес, әcіјin көзімізdiñ алстағы zattı көryvge ең тыја-нақтаған cegi ekendigi байқалады. Biz сол орнымызда қозојалмай тұрған bolsaq, көзіміз одан әрі алстағы zattı көре алмайды.

Surav. Kök çijek ceңber sıзıq пен салыстырсақ, kök çijektiñ içinde тұрған орнымыз ceңber sıзıqtıñ қай çerine kedесer edi? Belgilender.

Sızdiñ avıldың маңайында kök çijektiñ cegi қанца kelometirden kórinedi?

I qumıs. Kök çijekti aca (serkyl) мен dөngelek ceңber sıjaqtı qылып sıзıңдар.

Ceңberdiñ ортасына нóqat салып kök çijektiñ içindegi тұрған орындарыңды belgilender. Ceңber sıзıqtıñ çijegi мен onıñ орта-

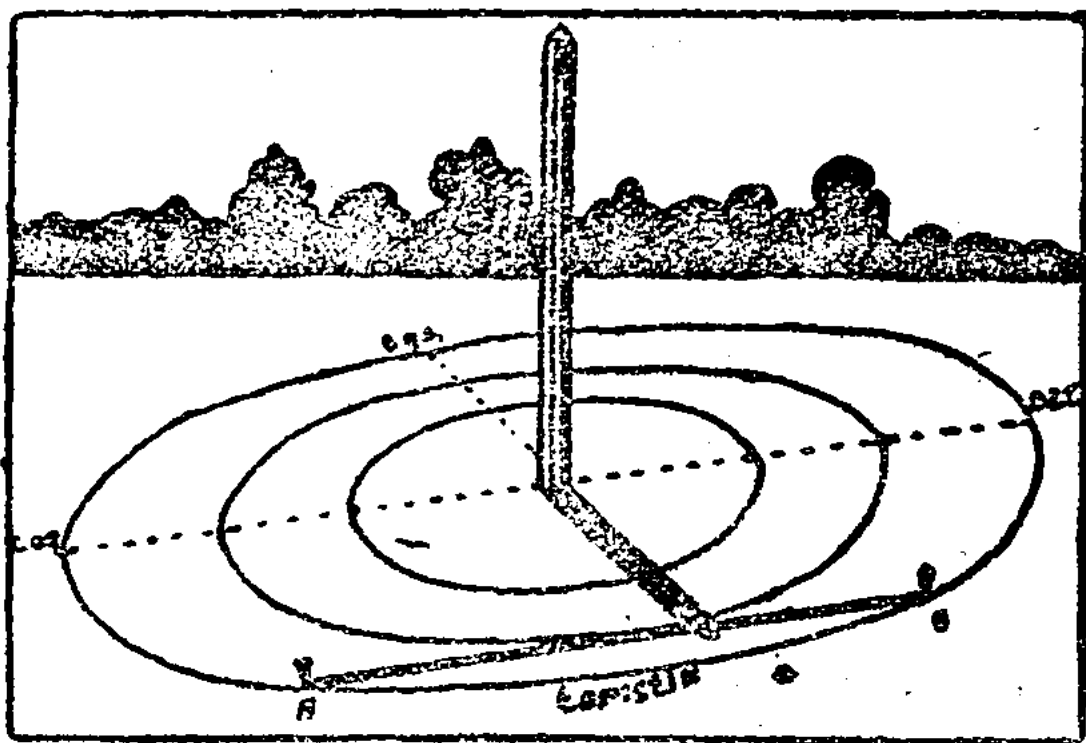
İşləmənin arası melli metr men ölçəndər. Cənərdin ol ceti men bul cetin ölçəndər.

Kök çijektin tustar. Tal tyste arqanəzde tavra kyn çaqqa verip tursanəz, naq arqa çaqənəz—kök çijektin tystik çaqə delinedi, tavra qarap turojan çaqənəzde—teristik deidi.

Tal tuste kolenke naq teristik çaqqa tystedi. Bu çaqtaçə kolenkeni teristik kolenke deidi. Bul kolenkenin bir bas tavra tystikke, ikinci bas teristikke qarap turad.

2 cümə. Mektep alana çəçər, tegis çerge qazıq çəçər, kynin çəçuvənə vavəna cəjin kolenkesin vajqandar. Tal tyste kolenkenin qəsqarojan çerin (tystik kolenkenin naq vavən) belgilep sol çerge „teristik“ deç çazır, nemese bir qarərtin taqvasın salındar; qazıqqa çinice kendir vajlap əlgi taqva men arasın kerip ölçəndər. Sonda kejin kendirdin ikinci çaq vasına çinice istik vajlap qazıq tı ajnaldıra sızındar sızıqtarın ajnaldıra kelgende birine-biri əl tyjisetin vavən). Teristik taqvasına naq qarə çaq tystik deç çazır, nemese qarə pen belgilenizder, endi eki belginin arasın (qazıqtın eki çaqınan) tavra sızıq pen qosınəzdar.

Tavra sızıqtın eki çaq çaj tustardə kərsatetinın ataıəzdar

Kök çijektin vatıs, çəçstar cənər sızıqtın çaj oındarın da vavənə belgilenəder.

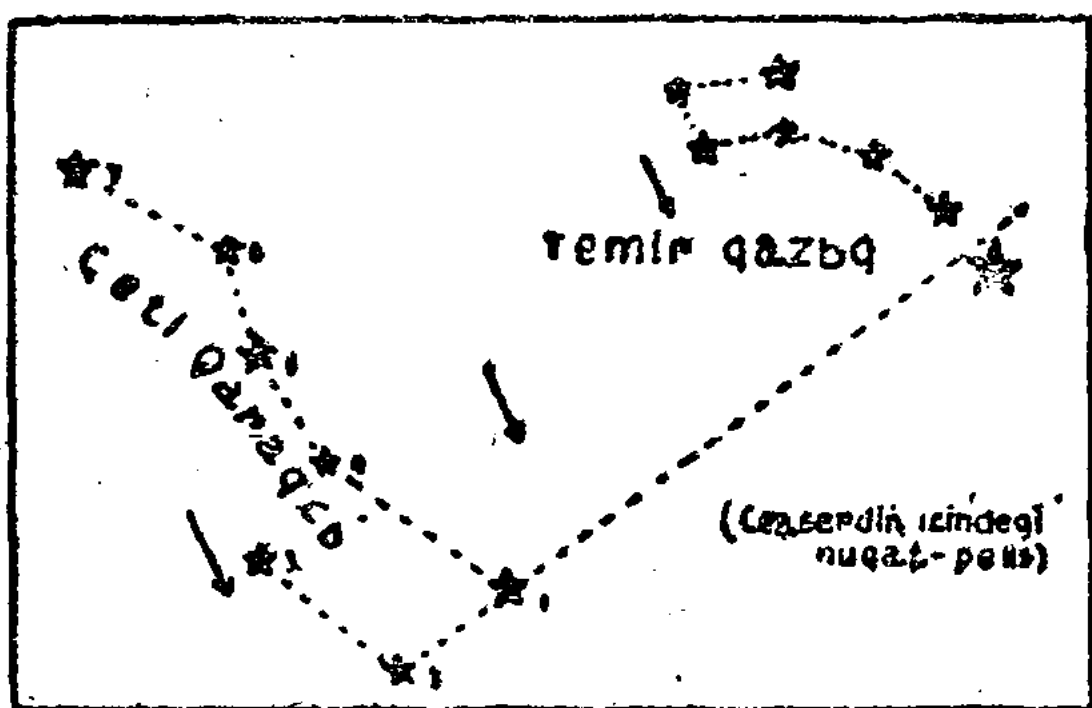
Kök çijektin teristik tystik, çəçıs, vatıs çaqtarınan basqa olardıñ aralıq oındar volda. Aralıq oındar — teristik-çəçıs, teristik-vatıs, tystik-çəçıs, tystik vatıs deç atalad.

3 cümə. 2-syretke qarap aralıq tustardə oındarın kərsatindər. Dəpterlerinə kök çjek sızıqtarın sızır tustardə belgilerin salındar.

Kök çiçek tustarın ajıra bilyvdiñ ömirde pайдasъ көр. Мысалъ, себерлер қаңадан уй салғанда, алды мен, көк çiектиñ tustarın еске алады, онысыз уй салатын ес бир себер болмайдъ. (nelikten tystik қақтан уйдіñ terezeleri көбірек сығарылады? Sizdiñ уйдіñ terezeleri қай қаққа қарайды.

Kök çiектиñ tustarın қақсыз айра билген адамдар аласқанда қол табады. Qалың ақастың ісінда қол тавалмай аласқан киси болса, ақастардың тыптерине, буталарына қарап қалай қыретін бетін белгілейді (ақас тыптеринің қай қақсыз мықты, қоқыры, қай қақсыз асаңдау келеді? nelikten олaj?

Tynde қолға сыққан қолавсы, аспан асық болса, темір қазық, қеті қарақсыз сығарты батрайтын құлдыздардың қырыvine қарап көк çiектиñ tustarın асық айрады, қолдан ада сам деп қавыптен-вейді, қайден сығыр, қай қаққа келе қатқань кydиксиз биліп отырады.

Қеті қарақсызға қарап темір қазықты табуға болады, ол қасанда көк çiектиñ teristik бетінде тұрады.

4 сұмьс. Teristik қақта үнемі батпастан қыретін белгілі құлдыздардың аттарын білесіздерме? Олардың тыңғы қыристерін байқағандарыңыз барма? Байқамағандарыңыз асық тынде байқап, қыретін қолын көрің іздер, одан кейін сығиретін салыңыздар. Қай айда, қай сағатта байқағандарыңызды сығирет астына қазыр қойыңыздар.

Kök çiектиñ tustarın қатасыз айруу үеін қасалаған „компас“ дейтін қурал бар (kitaptaғы сығиретіне қараңыздар), қавынды, туманды, боранды кындердеде компаспен көк çiектиñ tustarın кydиксиз айра бilyvge болады. Компастың бетінде мәгинетті тили бар, тил ойнақсыр компасты қозғаған сағатта ақ қозғала бастайды. Компасты бир қерге орнықтырып қойса тилдің бир қақ басы теристікті, екінші қақ басы тystікті көрсетіп, тұра қалады. Теңіз қолав-

сѣсѣ кемечилердин вѣриде кѣм-
passѣз џоюџа сѣџрајѣѣ (не уџин
олај?).

5. џумѣс. Муџалѣм мен џо-
сыѣр џолдан компас истендер.
Онѣн уџин еџ әвели мѣгнет тавѣр
алѣндар, ијне, џалам не, сеџе сѣџаџ-
тѣ темирлерди мѣгнетке тартѣѣрѣ
кериндер. Ујлериннен бир-бирден џуван
ијне мен бир-бир џарѣстан џинѣкке
сѣџыр џип алѣр келиндер. Ијнелеринди
мѣгнетке џосѣр мѣгнеттеѣ
алѣндар (ијнелерин васа џинени тартџандај
болсѣн).

Ујдин сатѣрѣна усаѣѣр вуктеѣр џоџоџан
киџкѣнтај џаџаздѣн џоџарѣѣ џаџѣна
џиптин бир васап вайландарда џаџ
ортасынан ијнени тѣџрендер
(sygiretti џара).

Барлоѣнда џатар турѣѣр џиптин
екинѣи уџынан устат џаџаздѣ
џоџарѣ кериндер, сонда әлџи џаџаздарѣн
бир аз џоџоџалѣр ајнла џаннан
кејин барѣѣѣѣ бир вадѣѣѣѣ џарап
турадѣ—ијнелердин бир васы
теристикѣи, екинѣи васы тѣстикѣи
кѣрсетеди.

Муџалѣм, немесе бир бала ијнесин
мѣгнеттемая турѣѣр әлџиндеј
истеп кѣрсин, онѣн ијнеси бир вадѣѣѣѣ
џарап тураџтап турмајѣѣ бирде
вѣлај, бирде олај кѣрсетедѣ. Дѣптер-
лерине џолдан истеген компастарѣн
сѣвретин салѣндар. Истеген компастарѣн
мен ујлериннин тережелери џај џаџѣ
џарап тураџандѣѣѣн, темир џол ѣстан-
сасынѣн, сарџоздѣн сиздин авѣлдѣн
џај џаџѣнда екенин билиндер. Сѣн
компас тавѣр алѣр өз компастарѣн
мен салџастѣѣѣрѣ џараѣыздар.

Мектеп алаѣнда тѣџирѣѣѣ џасап
таџџан тѣстик кѣленкенин дѣѣѣѣѣѣ
компас арџыѣ аѣџџандар.

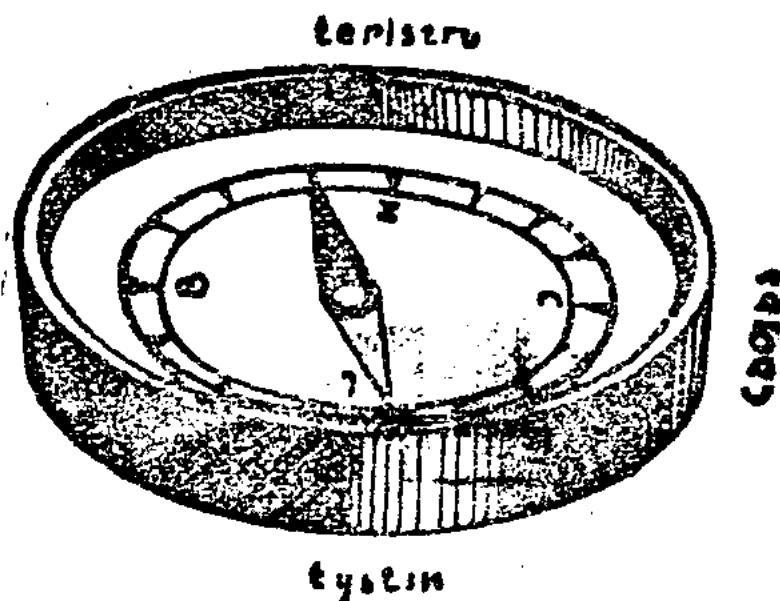
Мектеп пен авѣлѣѣѣдѣн теристик,
тѣстик, сѣџын, ватыс џаџтарѣн
кѣрсетѣндѣ.

Рѣлан мен маџтар џаѣнда.

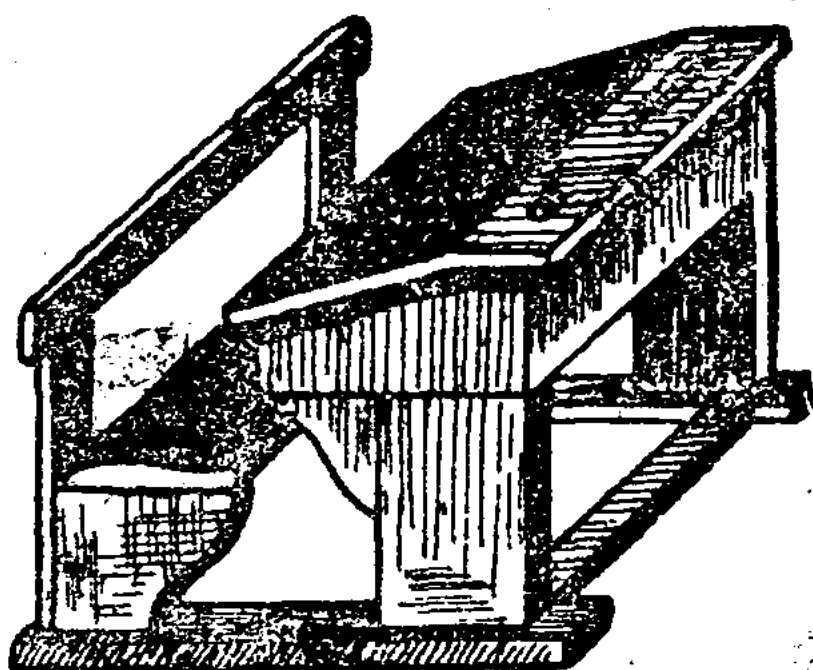
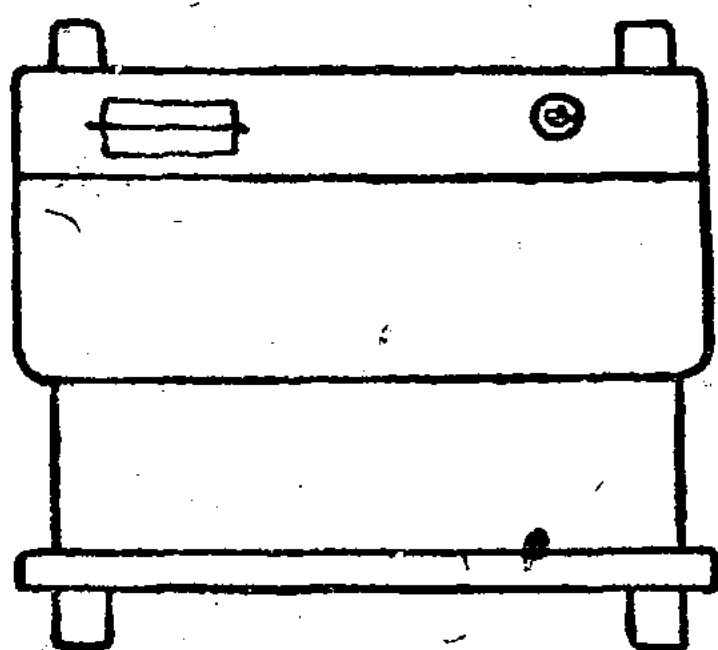
6 џумѣс. Дѣптеринѣзге устелдин
sygiretin салѣр, рѣланѣн сызындар.

Устелдин рѣланѣн салув уџин, алдѣ
мен онѣн узѣндѣѣѣ-кеѣдиктерин
(сѣнтѣметир мен) әлџеп алув керек,
одан кејин џалѣѣѣѣ зорѣѣѣѣн бир
неѣе есе кѣѣѣѣѣѣ дѣптерге салув
керек. Егер вѣз устелдин зорѣѣѣѣн
џалѣѣѣѣ кѣѣѣѣн 100 есе кѣѣѣѣѣѣ
тсек, ол уваџтта бир метирдин
орѣна бир сѣнтѣметир алоџан
боламѣз. Басџаѣа ајџѣнда, вѣздин
рѣланѣмѣздин маџтаѣѣ—1:100
ге, немесе 1 сѣнтѣѣметир—1 метир
болџан боладѣ.

Бул устелдин кѣлемѣ вѣздин
дѣптеринѣзден ете аз орн аладѣ.
Сондѣѣѣтан, егер уѣѣѣѣѣѣѣѣ
кѣрсетѣѣѣѣ кѣлсе. Бѣдан уѣкен

4 компас

5 — partaňň sygıretı men ылань

mactapъ de aluwoяa volady. Mысалъ: 1:20, munda 5 sәntemetirdi 1 metirge balap alojan volamyз.

7 сүмбә. Kыласъňыздыň ыланьн сьзындар, сьзојанда 1 metirdiň ornyna 1 sәntemetir (1:100) mactap алындар. Ыланда кыластьн esik, terezelerin kersetinder, qara taqta, parta, pecterdin ornynдарьн belgileңder.

Ыландь сьзуv ycin мынань билip алындар:

Kыласъňыздыň узьндыоъ, несе метир? Kendigi qanca? Aldыңоъ qabyroјadan muqalыm ysteline cejin qanca? Muqalыm ysteli- niң узьндыq, kendigi qanca? Aldыңоъ qatar partadan, аldыңоъ qabyroјaqa cejin qanca? Partaňн узьндыоъ мен kәldenepi qan- ca? Кыласъңызда несе qatar parta бар? Esik pen pectiң ornynдарь qaj çerde, olардың eni, көlemi qandaj? Oсылардың бәрin билip алојаннан кейin ыланьңызда сьзыр көсетiңизder.

8 сүмбә. Dәpterinizge nemese aq qaqazoяa mektepte- rinizdin, mektep qorasының ыланьн сьзыңыздар.

Munьн ycinde, çoјaroъ aјtыloјandaj, mektep qorasының узьндыоън, kendigin метир мен өлcep, dәpterge ыланьн сьзуv тijis, ылајыqъ mactавьн тандар aluv kerek. Munda кыластьн ыла- ньндаoъдај 1 метир ornyna 1 sәntemetir aluwoяa volmajды, yjitkeni mekteptiң ылань yлken volьp dәpterge сьјmajды. Son- дыqтан 5 nemese 10 метир ornyna 1 sәntemetir (1:20, 1:10) aluv çen.

Qoraňн ыланьн сьзојанда masaq (⇨) pen tystik, teristik çaqtарды көсетip өтырыңыздар.

Odan соң mekteptiң бир бурьсынан qoraňн eki çaқындаoъ avla (duval) ньн arасын өлceңder. Budan кейin mektep yјiniң узьнын, enin өлcep ылаңoяa kirgiziңder; aқac, quдыq, qoralарды метир мен өлcep өз ornynдарьнда көсетiңder. Mekteptiң алојacqъ ылань мен сьзојан ыландарьңызды салыстырыр араларьндаoъ ајьымаларьн тавьндар.

9 сүмбә. Qalqozьңыздыň malь туратын ornының (барыq qorasъ мен) ыланьн салыңыздар, çenede төмендеgi suravларoяa çavar çazyндар.

1. Mal qorazъ qaj orьnoja salьnojan?
2. Qoranyъ sanъ qanca?
3. Ər tylik malqja vələk qora varma, nemese qora varьoьna ortacpa?
4. Ər tylikke arnap salьnojan qoralardьn ajьrmazъ qancaj?
5. Cəp mal turatьn qoradan qandaj qacьq yjilgen?
6. Qoralardьn uzьn eni qanca metir?
7. Qoralardьn kəndigi qanca carьь metir?
8. Qoralaroja qanca mal sьjadь, qazirgi turojan maldьn sanъ qanca?
9. Mal vaqatьn bьrjgedi de qanca adam-qalqoz mycesl qьzmet qьladь, olar cьmьstь əz ara qalaj vəlgen?
10. Malqja qanca, qandaj tamaq veredi?

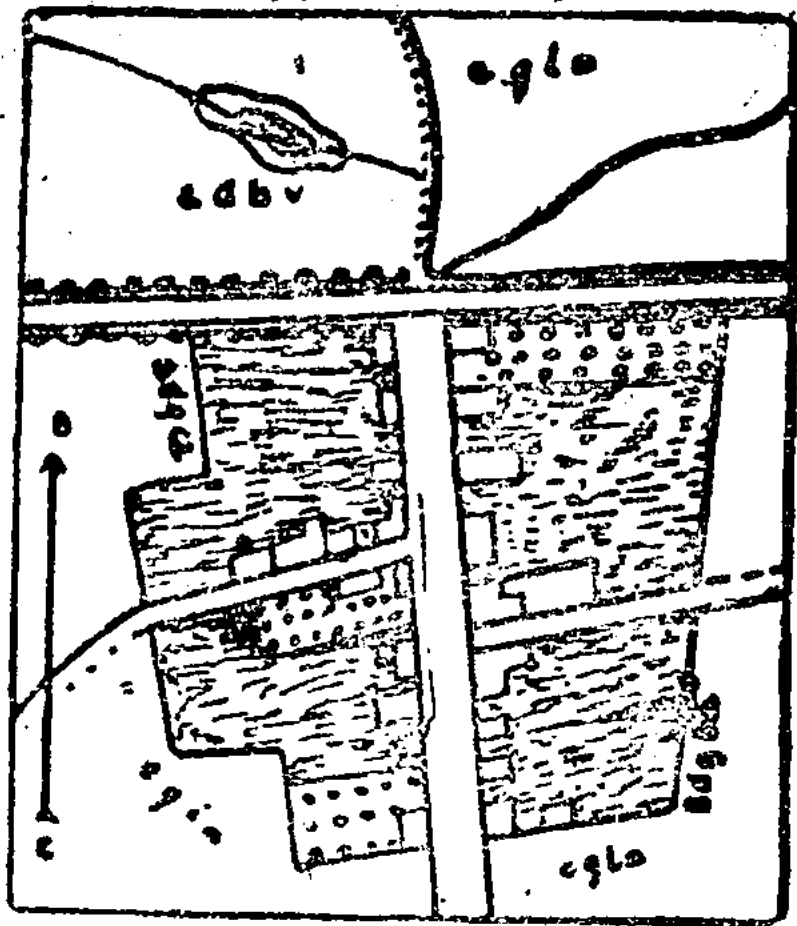
10 cьmьs. Əz kəcənizdiң ьylanьn sьzьqьz.

Kəceniң ьylanьn sьzuv ycin aldь men kəceni əlcəp arqan men uzьndьoьn bilənder, odan kejin kəceniң uzьndьoьna ьlajьq mactap alьp sol mactapь dəpterge sьzьqьz. Budan kejin kəceniң tustarьn belgilev kerek. Sьzojan ьylanьqьzda dəpterdə ystingi qacь-teristikti, astьnoь qacь—tystikti kərsətsin. Budan son kəceniң kəndigin əlcəp ekincl sьzьqь taqja sьzьqьz.

Kəcədəgi yjlerdiң sanьn alьp ar qajьsьn əz ornьna belgilejizder. Kəceniң ьylanь dajьn volqannan kejin yjlerdi vojadar (kəkkə vojaqjan cən)

11 cьmьs. Turojan avьqьzdiң, neməse qalqozьqьzdiң ьylanьn qaraqьzdar.

ьylanьqь mactavьn ajьrьqьz, ьylanьn əz kəcənizdi tavьp mactap pen uzьndьoьn əlcəjiz. 7—sygiretke qarap kəcelerdi, mektepti, yjlerdi, vaqcalardь, cəldardь kərsətinjizder.

6. qatannь ьylanь,

ESKERTUV. Qalanь ьylanьda mactap kicirek tyrde salьndь, onda yjler belgilenbejdі odan kəri irirek: kəce, alaң, vaqca, əzen, kəpirler qana belgilenedi. Bulardьn vəriniң de əzine arnaloьn belgilerі voladь. (8-syretti qara).

Qala, avь ьylandarьn salojanda, keј uvaqьttarda, kək cijeğin tustarьn masaq (→) pen kərsətedi, keјde masaq pen kərsətepeј aq ьylanьn ystingi qacьn teristik, astьnoь qacьn—tystik, oң qacьn—cəoьs, sol cəoьn—vatьs dep belgilejdi.

12 cьmьs. Kicirek mactap pen turojan avьqьzdiң ne qalaqьzdiң ьylanьn sьzьqьzdar.

ESKERTÜY. Qalanıñ, ne avıdın ıylanıñ eñ áveli ılken tyrde qara taqtaqa salınır kórsatiledi: 1) Áveli carı tyrde tyrtkil sızbıq pen ıylannıñ çıjegin sızbır aladı; 2) celiñdegi sızbıqtardı belimderge belip, er belimdi sıjbır ne qarır pen belgileidi; 3) belgilegen belimderden tik sızbıq çırgızilip ıylan ılır nece carı sızbıqtaraqa belinedi; 4) ıylannıñ astına mactar sızıladı; 5) ıylanda mektep ıyleri, avıl keñesi men qalqoz basqarınasınñ kenseleri, bav-baqcalar, qalqozdın qural—sajman qojatın, mal asırbaıtın ornı darı, kópciliktiñ pajdalanatın qudıq, ertke qarır çumsalatın quraldardın turatın ornı, ezen, qalanıñ irgesindegi salınqan eginder, esip turoqana orman—aqıactar belgilenedi er qajsınsınñ ystine attarır çazıladı.

Er oquvır osı iret pen ıylan salıqannan kejin óziniñ turoqan ıjın taptırır, ıjinen mektepke qaj çer men baratındıqın anıqtatır (qızıl sıja men sızbır kórselip) çattıqtırırv kerek.

13 çumıs. Turoqan qalanız, ne avılınız tuvralı temendeги suravlarqa çavar çazıñızdar:

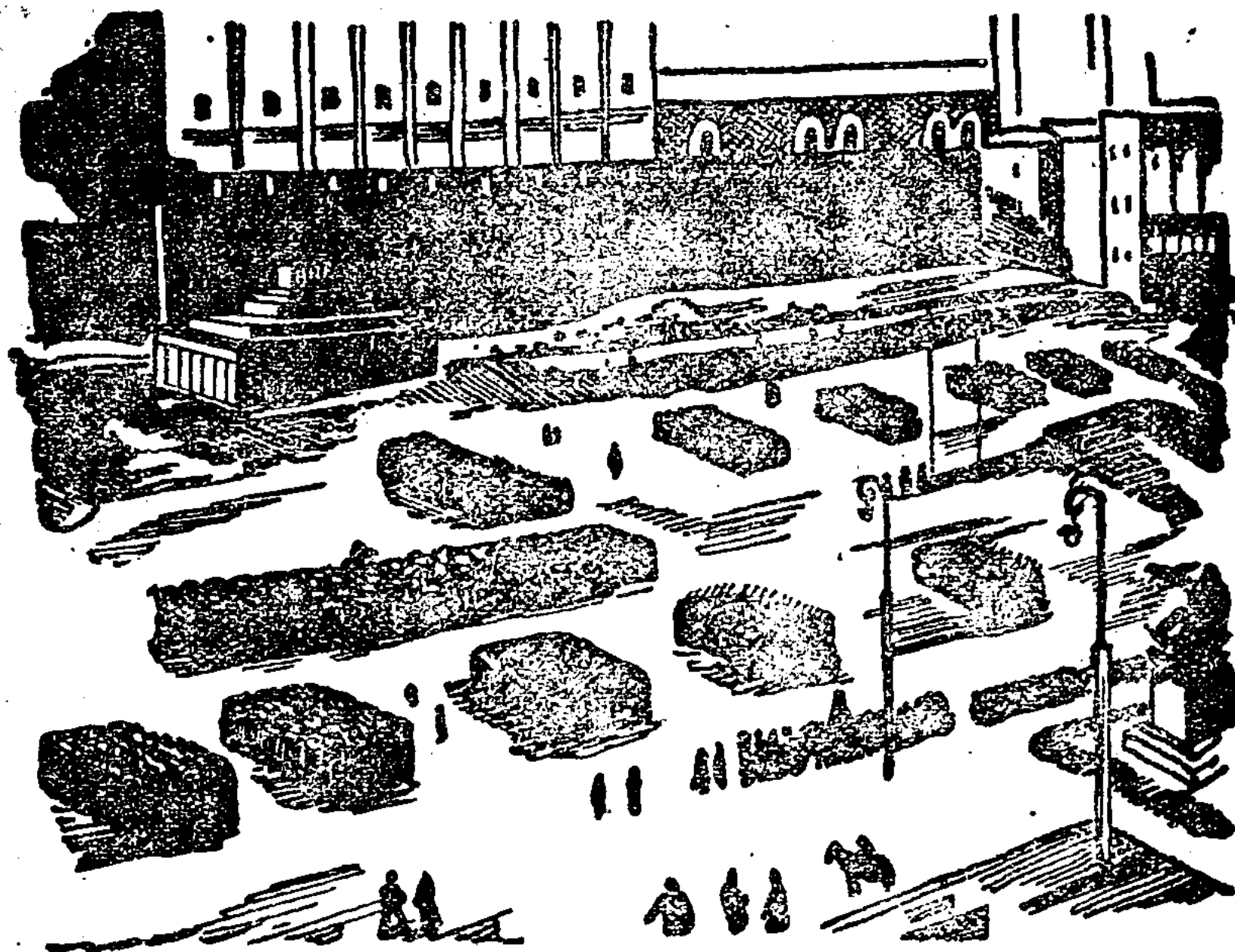
1. Avılınız (qalanız) qaj ovılısqa qarajdı?

Qaj avdanoqa? ç.

Qaj avıl keñesine ç.

2. Avılınızqa kóce, alan, ıjlerdin sanı attarır? ç.

3. Qalqınñ sanı? ç. (erkek. ejel.)

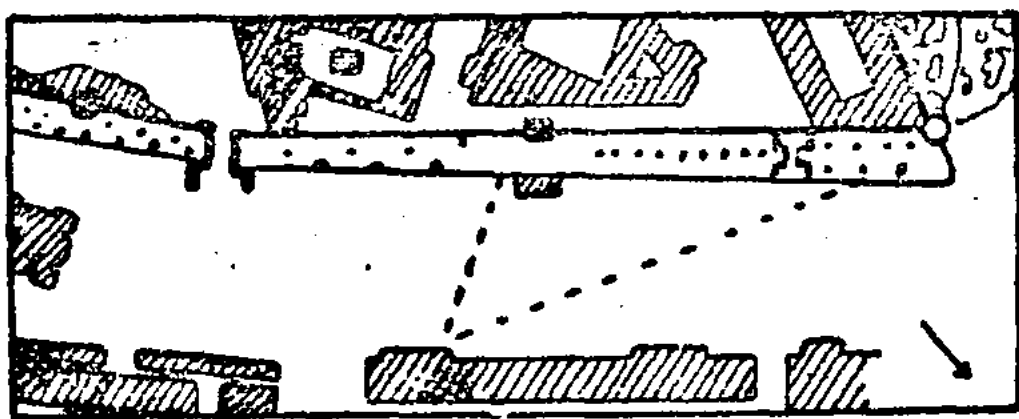
7.—qızıl asker tojbı volqan kını Məskevdegi Qızıl aiaqñıñ kórinisi

4. Sizin avıl (qala) qaj qalaqa qarajdı?
Qalqoza mıce emester varma?
olar kimder
5. Sizin qalqoza qarajtın tytinnin sanı qanca?
6. Avılınızda qandaj ykmet mekemeleri, qoqam uymdarı
var?
olardıñ әdiristeri.

14 cümle. Qızıl alannıñ kitaptıñ sygireti men (9-),
pılandı (10 sygiret) qarap bir—birı men salıstırınızdar. Sygiret
ten Leninıñ zıjaratın, kiremil qorqanın, ortalıq atqaruv kәmi-
tetinıñ yjlerin, Minin men Poçarskiydıñ eskertkicin (pamitnik)
tavınızdar.

Dalaqa tegis çerге сьоыр Qızıl alannıñ öz kelmindı
(pılandı kәсетilgen мәстаpqа qarap) çerdi kesip alınızdar.
Kiremil qorqanınñ belgilerin salınızdar. Lenin zıjaratınñ ornına
qazıl tuv qadandар. Sygiret tysirgen çerdi tavınızdar.

Pılanda qarap pen
kәсетilgen orındar:
a—Çalır keңes odaqı
nıñ ortalıq atqaruv
kәmiјtetinıñ yjı, b—so
qırs quraldarın saqtaj
tın ornı, p—tәңkeris
qaharmandarınñ qa-
vırlar, t—sygiret tysirgen ornı.

8—Qızıl alaң pılandı.

**Çerdin beti, çerdin betindegi, iкki qavatın-
dağı suvlar, pılanda qoldanatın belgiler.**

Çerdin beti ynemi tep—tegis vor kezdespejdi: bir
çeri oj, bir çeri cuqr, bir çeri dөnes, bir çeri betes,
bir çeri çazыq, bir çeri tavlıq vor tyrlice kezdesedi.

Avılınızdan (qaladan) dalaqa сьоыр avıl маңында-
ғы çerdin betin vajqар көріңдер.

Çazыq çer. Avıldan alıstar dalaqa сьоqqanda көз
kәrim çerдеgi nәrseler bizge bir дәреcede alıstыqta кө-
rinse, ondaj çer—Çazыq dep ataladı. Çazыq çerdin oj-
qırь қоq tegis boladı.

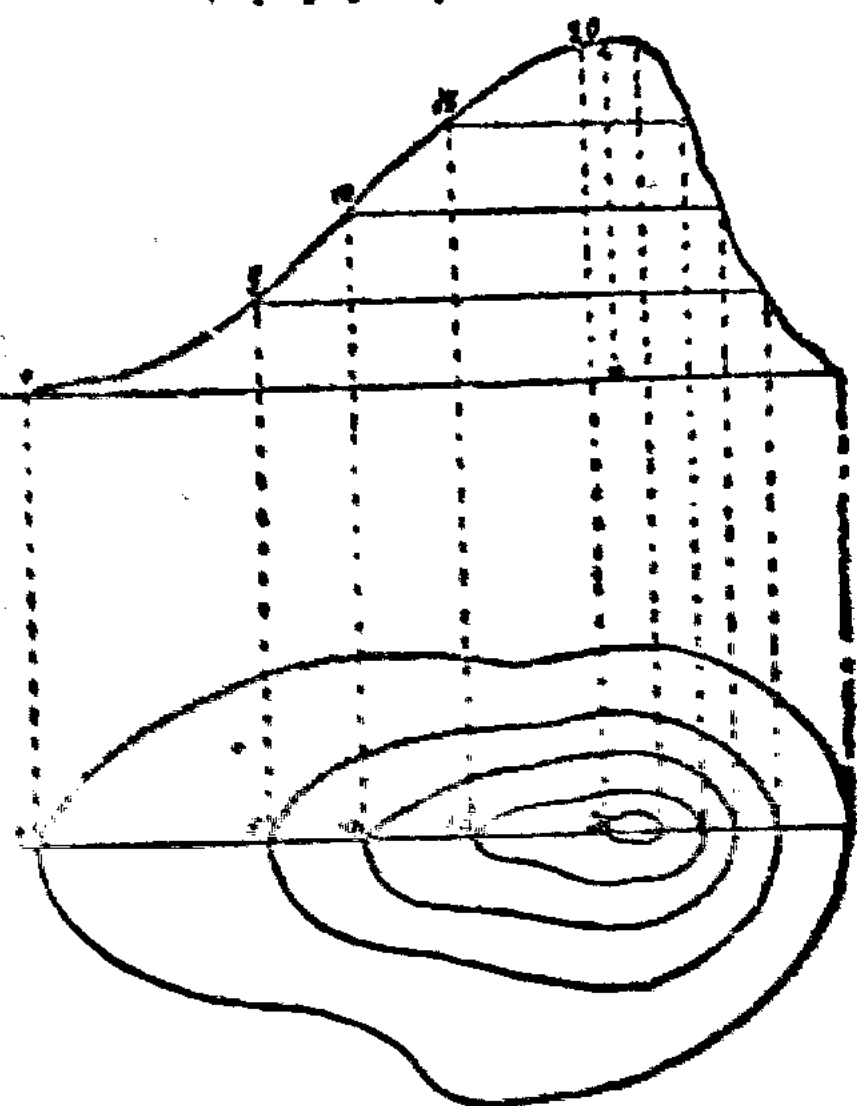
16 cümle. Servenge сьоqqanda avıl маңындағы çazыq-
ты өлсеп көріңдер.

ESKERTYV. Çerdin çazыqtығын vılayca өлсеп vılyv
kerek: turoqan çerinizge belgi қојыр, sodan teristik çaqtaғы

Təbənin qaq qarqandaqı kərinisi

Osq lret pən qacan təbənin naq mənəna çetkənə (aralarb ulr doregedə əljktlkte) əjnala cərpə qadap qoreav əxzəq çasap otəraməz.

Endi əlz osq toqrlısq çy- zlıde istegen qoreav səzəqlarbməzde (aralarbmən əljktlğın əlr- de) qəp) dəptərəkıntıqə səzəmqz (səzəqlardən arasbı tvll əqlavlar mənəna əsadamıdab). Osq səzəqlarbməz təbənin pəlanə sop cəqladə.

10—syğret adər pətinə pəlanə.

10. quməs. Avəl mənə- na səlvəngə cəqləp səjəp mənəv sūavlarqə çavap çəzəndə:

1. Avələndən (qaləndən) mənəndə qandəj əqləttər, cū- qəqlər, səllər, qandəj səz—səz- pəqlər bər?

2. Aqləttəq (ormən), əgıstıq, pıcləndıq, çəjəltəttəq çərlerıə avələndən (qaləndən) qəj çəqləndə?

3. Təvləq, dənəs, çəttəq, əqlpat, səj, cūqər, səzəttəq çərlerdın toparəqləndə əjərmə sərmə?

4. Bül çərlerdın əstəndıqləndə qandəj əjərmə bər?

5. Avəl mənəndə toparəqlə çəzəndə bəla tursə pəjdələnmə- məj otərləq qandəj çərler bər?

6. Avəl (qalə) mənəndə qandəj çəqlər əttəf (təmır çəql, tək təkəgen çəql, çəttəq, qara çəql) bül çəqlər qəjda sərmə?

7. Əjəqləndəndə bəsqə sızdın əvlə adəmləndə bəsqə çər- lərəndə təkəgen, tək əqləndə çəzəndə? (təqlıram, təkəpən, rədlə, əqləqləndə)

Çəqləndə tək qəzətləndəqə sū.

Çəqləndə pəvər qər erıgəndə toparəqlə sūvəndə bərındə təkəqlə sızdın əqləndə. Toparəqləndə arasbındəqə bəs quvə- rı sūv mən təkəqləndə. Sūv əttə kəp bəla tərəq ıclı qə- zətləndə əttəqlə, sızəq sūvəndə bər əz bəlındəndə toparəqlə- ndə tək qəzətləndəqə (əttə uvaq) bəstəqləndə qəqləp təkəqləndə.

Qudbqtn közl. Çerdi terenirek qırp qazır körsek icki terenirek qavattan suv (bza) biline bastajdı; suvdn qaj çaqtan keletinın vajqasaq, suv terendegi qavattardn bərinen birdej kele vermejdı, olardn arasında belgili bir ojan qavattan keledi.

Eger biz bul qavattan çybılojan suvdı tögip otırıp, taqja ilgeri qaza bersek (birer suvsız qavattan etkennen kejin), taqı suvlı qavatqa (bzatja) kezdesemiz; oqanda toqtamaj terendetip qaza bersek, suvlı qavattar kezdesedi. Budan biz, birinci qudbqqa çybılatn suvdn arqı tegi çavın men qar suv ekindigin, ikinci çerge singen-suvdn barlıq qavattardan öte vermejlindigin vajqajmız. Kej bir qavattar suvdı ilgeri etkizbej toqtatıp, irkip qaladı. (suv bəgejtin qavattar, köirek, sazı qavattarda kezdesedi).

20 cümles. Qalqoz ortasındaqı köpcilik pajdalanatn qudbqtı tekserip temendegi suravlarqa cevap qazırdar:

1. qudbqtın qazbılojan ornı (qazıq çerdeme, ojpattama, saj-cırdama)?

2. Suvoja cejn terendigi qanca?

3. Suvdn terendigi ertengilkte qanca, naq tıski kezde qanca?

4. Suv qandaj (tıstı, dāmı, ijsi, çalıbıoı)?

5. Qudbqtın suvı çetkiliktıme?
kyngı qanca letir suv alınadı? (nece celek alınatnıñ ılıp alıp, odan kejin letirge avdaruv kerek)

6. Qudbqtı kim qazıoan, durıs qazbılojan va, ici cegendel-genve, nemen cegendelgen?

7. Qudbq avznıñ, tevininıñ buzılmaına, suvnıñ taza saqtalıvıñ qandaj carttar kerek?

Bulaq. Çavın suvı çerge singen nen kejin birde toqtap turmajdı. Özine çol bergın çerden icki qavattar arqılı ilgeri çılçıp aqıp otıradı. Çolında bəget kezdesse (saz valcıqtı qavattar), basqa çaqqa burılıp çol tabıyoja tırısađı, oqan mymkindik bolmasa (suv etkizbejtin qavat çerdin betine çaqın temen orındar bolsa), tıvra bulaq bolıp çer betine atıp cıoadı. Çer astınan suv cıoıp çatqan çerdi kızı ne bastav, qajnar dejdı, çer astınan cıqqan suv ilgeri aqıp ketpej ojpattav çerde tıvır çatı tıma dejdı. temenge qaraj aqıp çatqan çerin bulaq dejdı.

21 cümə. Avıyınızda, ne turojan qalanızda manaj-
ında bulaq bolsa tekserip tēmendegi suravlarğa çavar çazıdar:

1. Bulaq qaj çerde?

2. Suv qandaj (mēdirliğı, tıstı, dēmtı, ijsı, çıyırqı?)

3. Bulaq suvı manajında qalır qalaj, nege pıjdalanadı?

4. Bir saqatın içinde bulaqtan qanca lıtır suv aqadı?

ESKERTYV: Munı esepťer çıqaruv ıcin bulaqtın
ēnıp çatqan çerinen (bastavdan) sanap bir nece lıtır suvdı
teğıp suvın ortajtuv kerek. Odan soñ saqatqa qarap turıp
suvdın aqıacqı qalına qanca uvaqtta kelgenin bılv kerek.

Surav: 1) Kēzdevden sanap 20 lıtır suvdı teğıp, artınan
saqatqa qarap turojanımızda sol 20 lıtırdın orqı 10 mıjotta
tolısa, saqatına bulaqtan qanca suv aqıracqı?

Çavar:

2) Çerden çıqqan suvlarda mēneraldı zattardın varlıqın
qalaj ajıruvğa voladı?

Çavar:

Çıqlar. Çıqlardın bası çavın, qar suvlarınan
kēvinese tav bulaqtarınan bastaladı. Çıqla suvı ēziniñ
ağarında arnash men aqadı. Ağardın çeri qula-
ma, ıldıj bolsa suvdın aqıy qattı voladı, ağardın
çeri çazırq bolsa suv çajı men aqadı.

22 cümə. Manajınızda çıqlardı tekserip, tēmen-
degi suravlarğa çavar çazıdar:

1. Çıqlının atı
orqı?

2. Qajdan bastap
qajda qıjadı . . .

3. Aqılının tezdı-
ğı — mınetine nece
metir aqadı? 1) . . .

4. Arnanın qaj çer-
inın aqıl kuctı?

5. Qaj çerde çıqla
suvı ajav aqadı?

6. Zerittegen çıqla
nızdın qalır caruva-
sına tıjizetin pıjdash
qandaj? t . . .

11—syğiret dıladıq çıqla

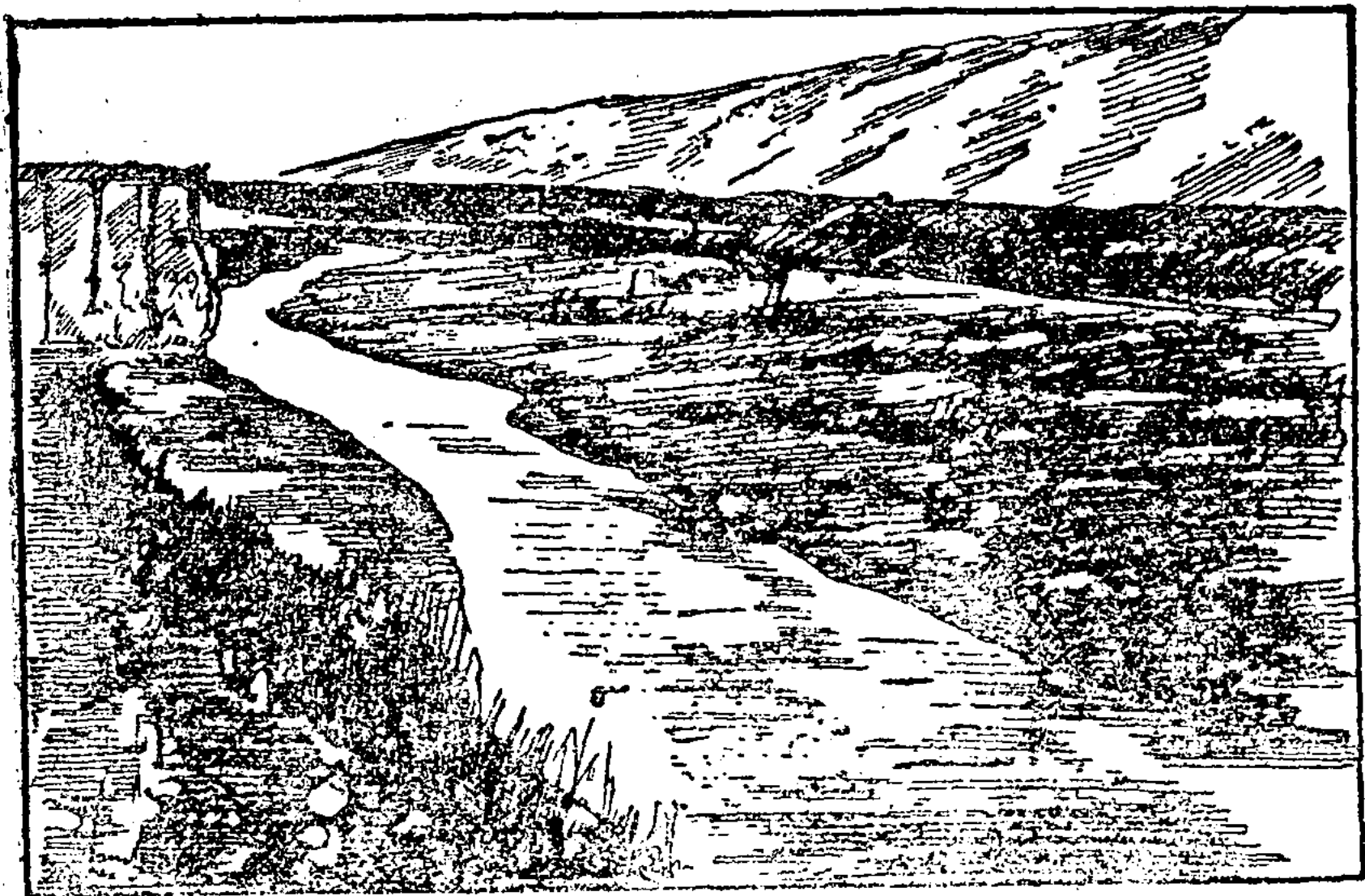
1) Suuğa çanqa ne salam tastap, soñ mınetine qanca metir
aqatındın sanap aqılın tezdigin ajıruvğa voladı.

Өзender. Ылалар секилди өзenderдин басыда қар суына, булақтардан сығыр бирте—бирте ылалар қосылыр ылкеједи.

Өзеннің булақтардан суват алыр аяа бастаған қерин өзен басы дејди. Өзен суының басқа бир өзенге, не бир келге қуыған қерин саға дејди. Бир өзен өлкенірек екінци өзенге қујса оны қойған өзеннің саласы дејди. Суының аққан беті мен қуып отырасақ, оны қауымызды өзеннің оны қауым, солымызды—сол қауым дејди. Өзен суының барлық қылатын аймақты өзен аламы дејди. Бир алаптан екінци алапты бөлетін қер болды, мунь қондејди.

Сув қарылыр аяа бир қерди қорқап ала, сув ортасындағы қурылықты ала дејди. Мундай қер сув ортасында болы тұры бир қауымнан қурылыққа тутасса, оны түбек дејди.

Өзен сувларының бәрі өз аяағы мен аяа отырыр ылкен көлдерге, немесе теңіздерге қуяды. (не ылци олај)

12 сығирет. Батыстық Қытай мен тек арадағы (Қаркент қасында) Қорғас өзені

Ылкен өзenderдин аяағы кең болды. Қаз өзен суы тасыған уақытта аяағының қайма қерлеріне сув қайылыр кетеді

Суының қайылаған қеріне сөп өте қауым өседі. Өзеннің мол тасуы қалық қаруасын көтерүү ылци көп пайдасы тиеді.

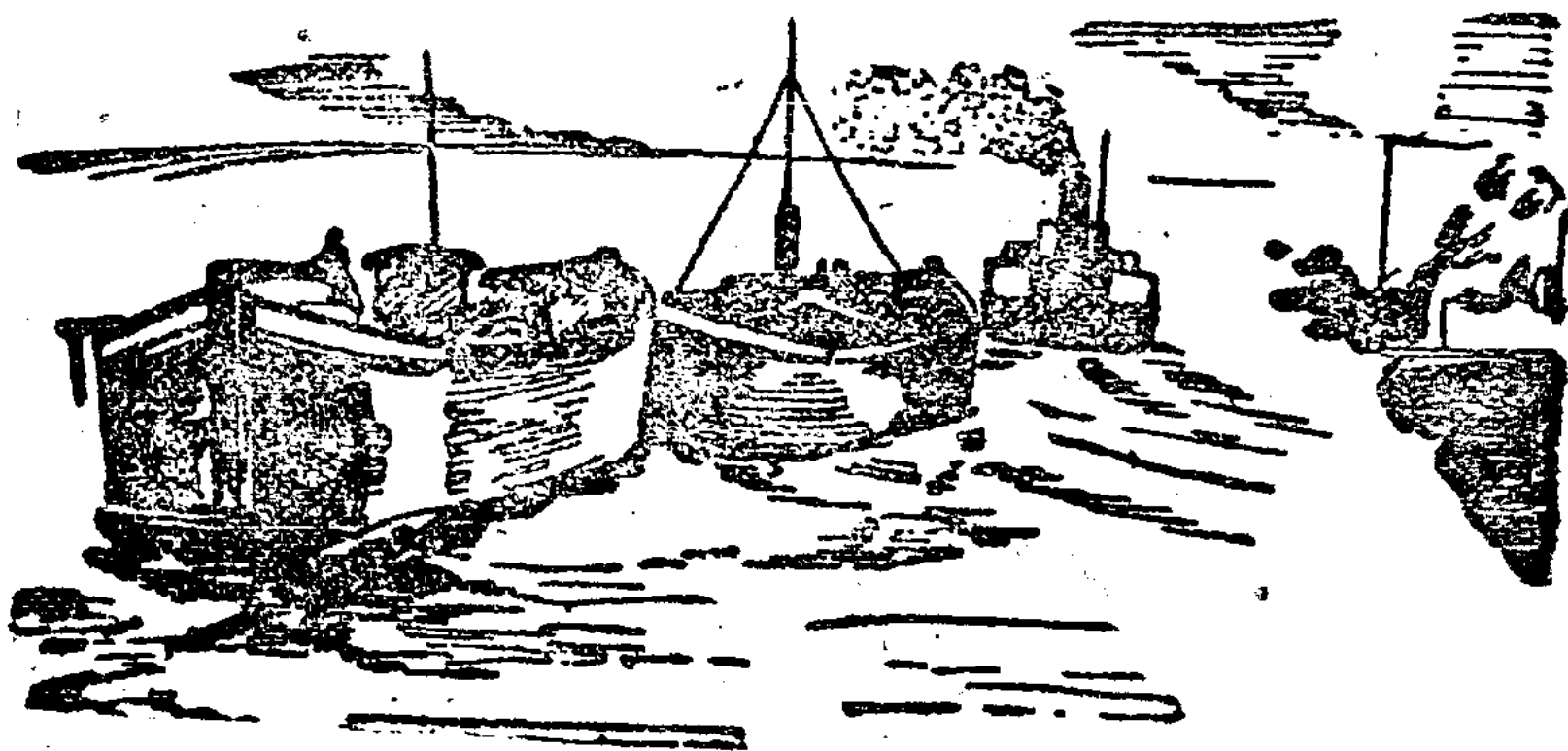
23 сұмба. Өзеннің војна сeryven қасаңыздар, онъ зерттеп төмендегі суравлароға қавар қазыңыздар:

1. Өзеннің аты
2. Аыңыздың (қалаңыздың) тусындағы өзеннің ортаға тө-
rendiği мен кендігі?
3. Өзен суының қайылатын алқасының кендігі?
4. Өзен суын қалық қалай пайдаланады?
5. Өзенде қандай балықтар аvlanылады?
6. Өзен војында су тйіrmender барма?
7. Қандай қайықтар қызеді? (sygiretin салыңыздар)
8. Кеме қыземе?
- Qандай кемeler қызеді?
9. Кеме турағы (piristin) барма?
10. Кемeler мен қандай tavarlar тасылады?
11. Өзен тасықанда ақас аойзылама?
12. Балықсылар балықты қандай quraldar мен avlayды?

Үлкен өзендер мемле-
кеттің қол қатынасы үшін көр
пайда кeltiredi. Ақасты ав-
dandardағы өзендерді тасы-
қан сақтарында ақас аой-
зыр пайдалануға болады.
Кеме қыретін өзендер қол
қатынасы үшін мемлекетке
өте пайдалы. Темір қолдың
пайдасы қандай bolsa кеме-
ler қызетін өзендердің пай-
дасы да сондай.

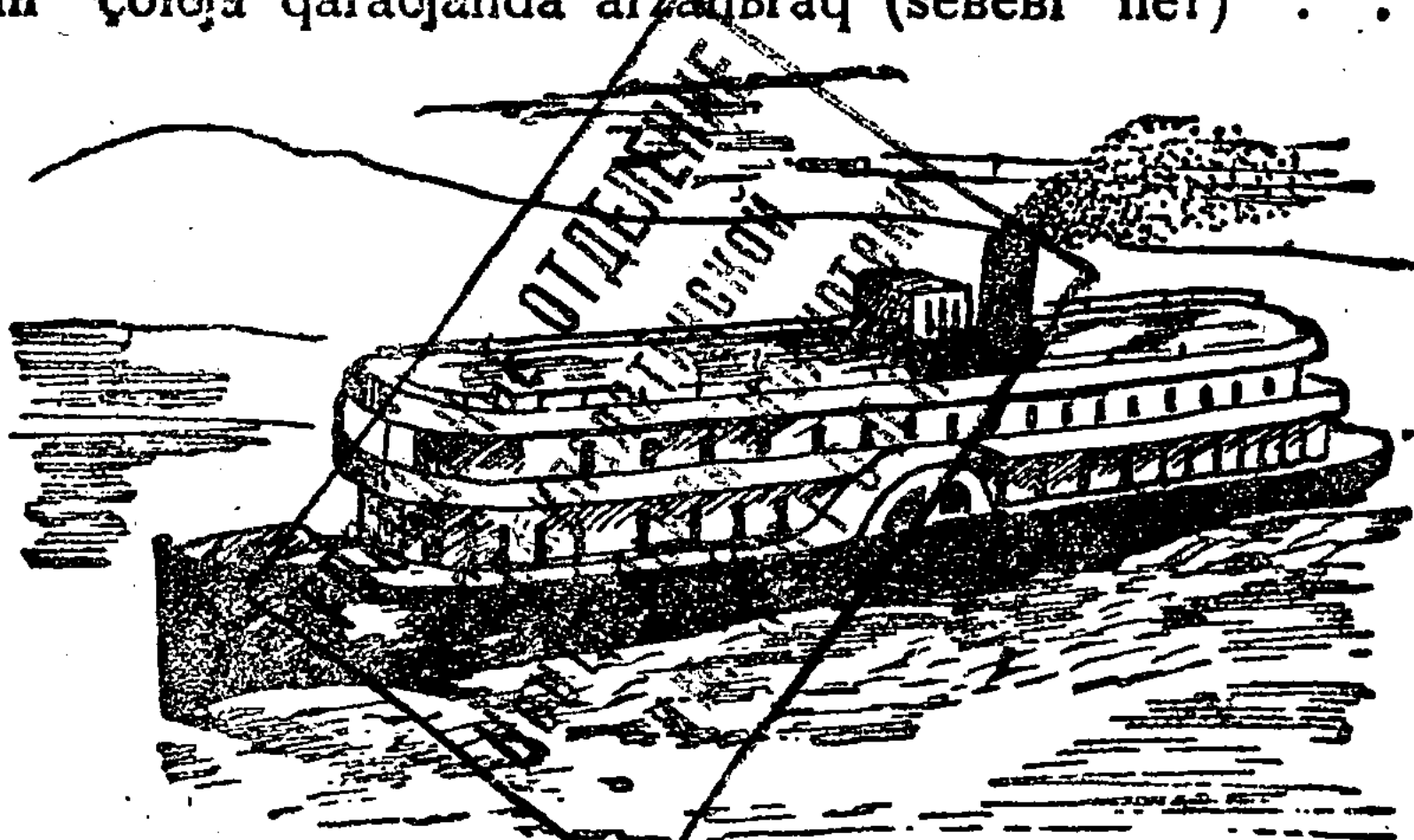
13—sygiret Edil өзенінің сақасы.

14—sygiret Edil өзенінде қык артқан кемelerді (барқыларды) syjrep
сара қатқан от кеме (barkas).

Ylken özenderde tyrli kemeler çyzedi: bir ыңојaj çyk artatъn ysti acъq çadaoјaj kemeler var, bulardъ orъsca barçъ dejdi; barçylardъ syјrep çyretin ot keme-sin barkas dejdi.

Bir ыңојaj adam tasъjtъn, çyryvi tez, buv mæciјne-leriniң quvatъ men çyretin kemeler de var, munъ paraqot dep atajdъ. Suv çolъ men adam tasuvda, çyk tasuvda temir çoloјa qaraoјanda arzaңbraq (sebevi ne?) . . .

15—sygiret Edil özeninde kisi tasъjtъn paraqottъn çaqъnnan көrinisi.

Özenniң arnasъ çazъq çerler men çyrse keme çy-ryvge öte qolajъ keledi, yjtkeni çazъq çerde suv çajъ men aoјadъ. Biraq, özenniң arnasъ bul aјtqandaj bir qa-lyptъ aoјыnda vola vermeјdi. Özenniң keј bir çerlerinde arnanъñ tyvi bir tegis volmaj kertpectengen, basqъctъ, satъlъ tyrde kezdesetini de voladъ. Çajъ men aoјp kele çatqan suv tavidan qulaoјandaj birden төmen qulaј aoјa-тъn çerler kezdesedi. Çooјarъdan qula-çan suvdъñ kyrili bir nece caqъrъm albstъqtan estilip, maңajъndaојъ bytin çerdi kynirentedi, naq qulasъñ çerdegi suvdъñ көbięi кө-

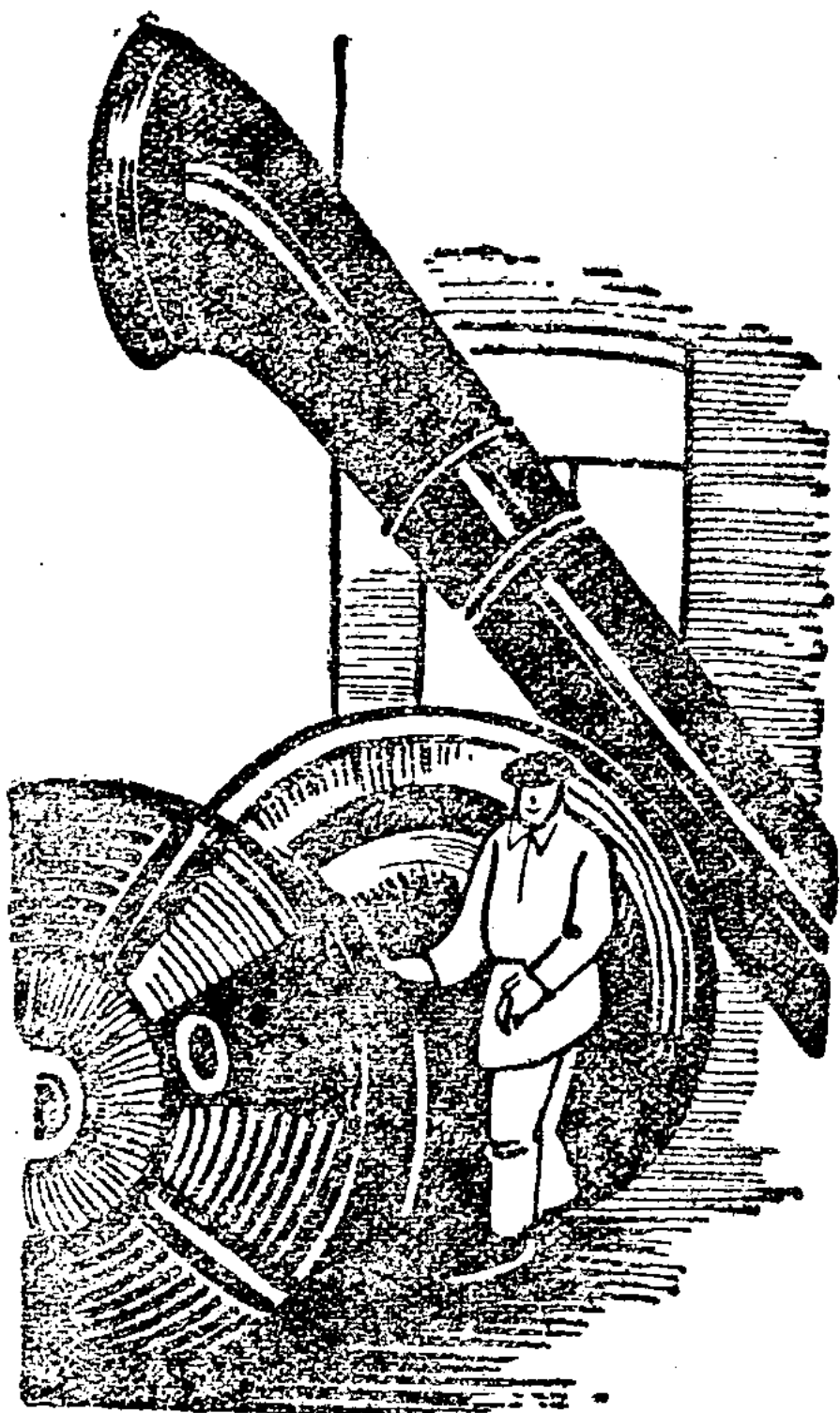

16—sygiret Oneç köline qulaтъn Sona özeniniң boјыndaqъ Qъјvac sarqъramasъ.

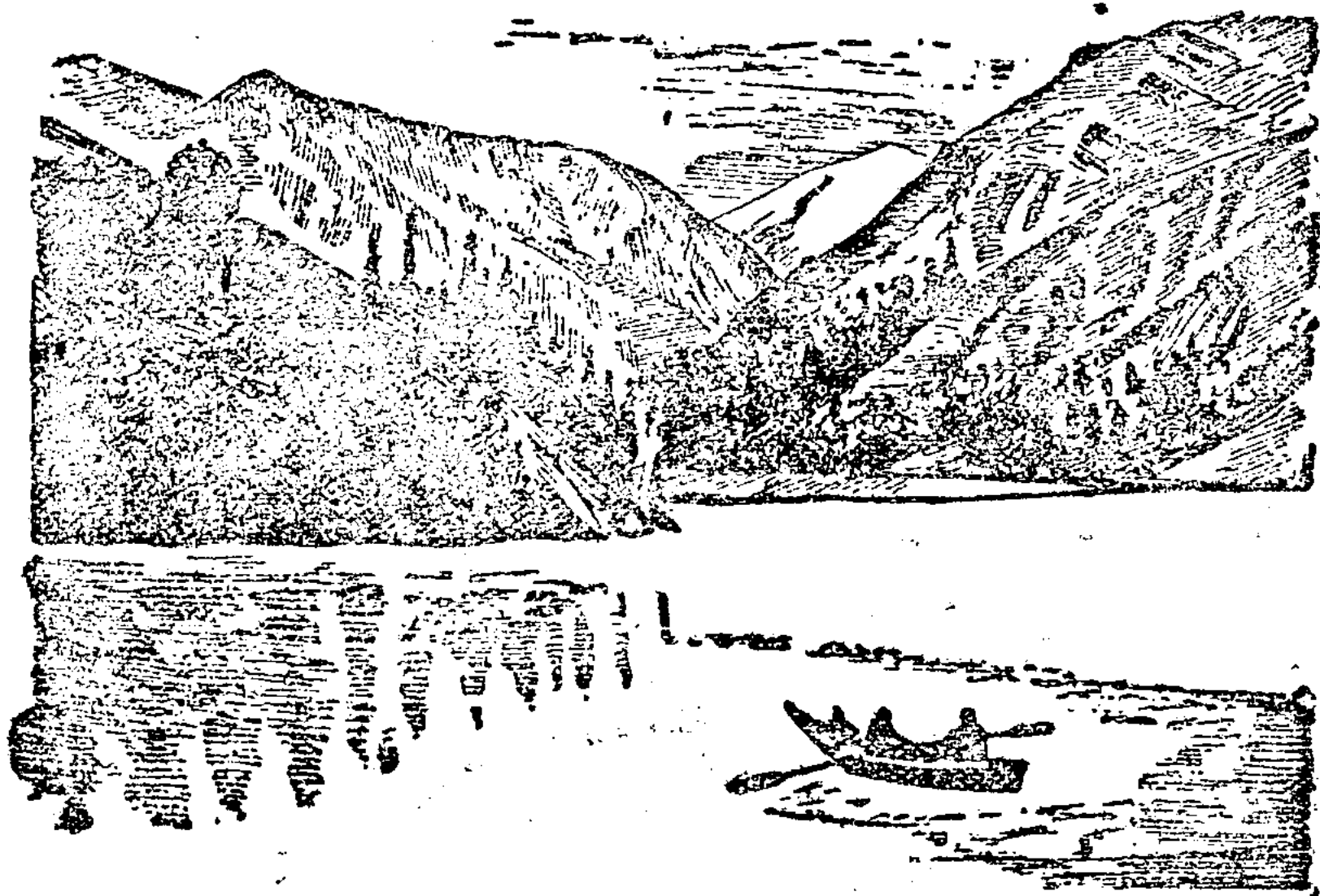
pirip aspanoĵa ucady, mu-
ny sarqyrama dejdi. Mun-
daj çerlerde kemeniň çyzy-
vi, әrijne, өte qavbpty.

Çoĵaroĵy aytqan özen
boĵlarýndaĵy suv qulasýn-
darýnyň — sarqyramalaryň
keme çyzyvge pajdasý bol-
maĵan men, basqa çaoĵy-
nan adamoĵa pajdasý zor.
Mundaj suv kyciniň mol çe-
rine suv quvatý men aynala-
týn elektir mæcijnelerin
ornatýp, elektir ýstansala-
rýn saluvoĵa bolady.

Kelder. Kel suvý özen,
çyloĵa, bulaq, çavýn suv-
larýnan çýnalady. Kelder-
diň arasynda aqatýny aq-
pajtýny bolady. Aqatýn
kelder, köbine biĵik tavlý
çerlerde kezdesedi. Aqatýn
kelge, mýsaly: Qazaĵys-

17 — sygiret Petir zavýt ýstansasyndaĵy
elektir mæcijnesi. Suv ylken turbadan
qujýp elektir mæcijnesiniň dængelegin
aýnaldýrady.

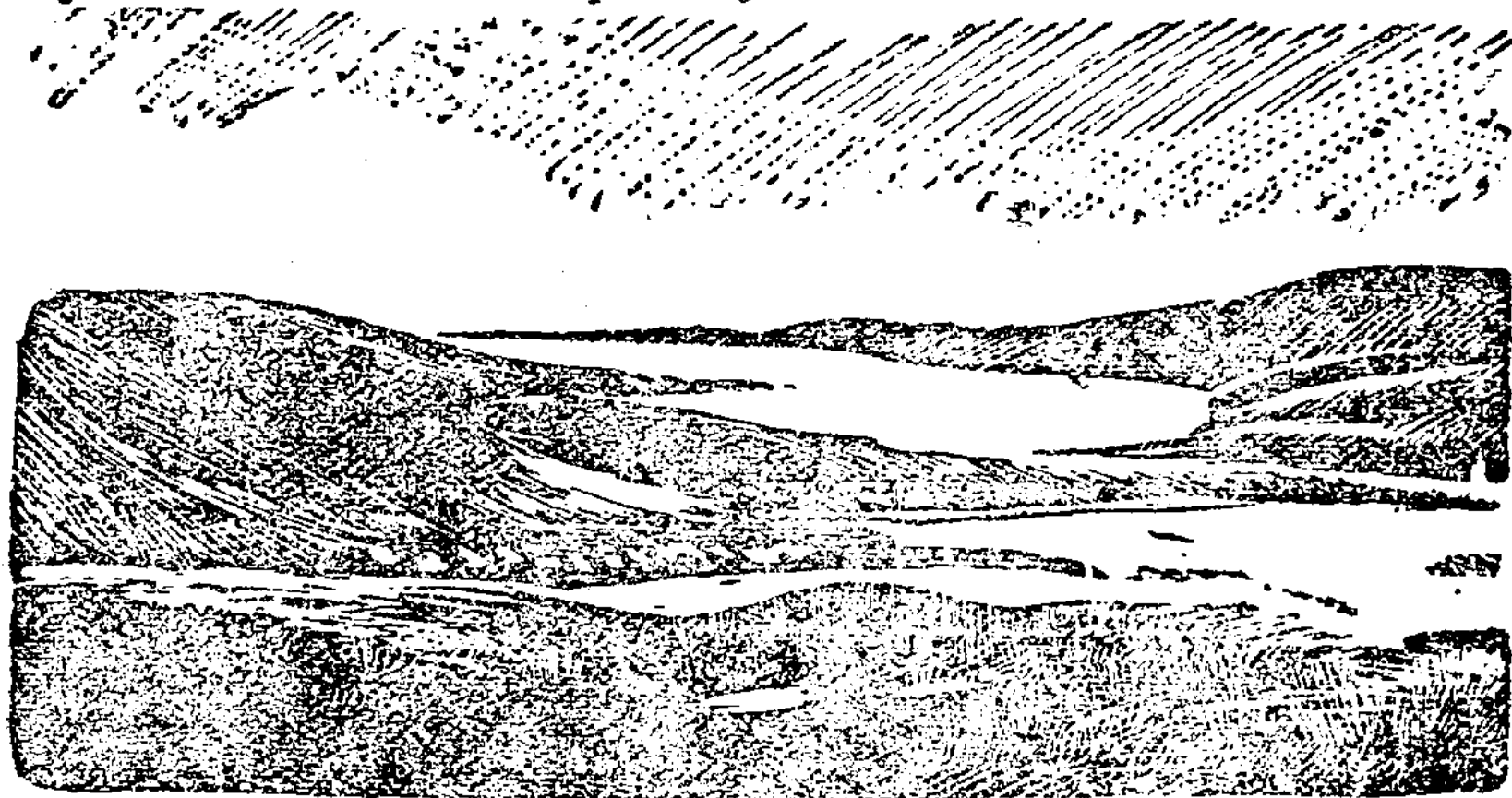

18 — sygiret Tav ýstindegi Almatýnyň Ýlken keli.

tandaq (Qaton-qaraqaj men Zaisan avdandarynyň cek-
arasyndaq) Marqa kól kiredi. Aqpatan kól dep özinen
sýqyp basqa kôlderge, ne tenizderge qujatyn ec bir
taravlar (özen çylojalar,) çoq kôldi aytady.

Kól suvynyň barlyq birdej vola vermejdi. Kól suv,
birde möldir, birde vlyojanyç-ylaj, birde sarqylt, birde
kögildir, birde tucç, birde alojav, birde accç vor kezde-
sedi.

Kól suvynyň tuzdy boluv sevebi ölkeniň topyraqy
tuzdy, tatyrlı volojandyqtan. Çaz qar erigen kezde alap-
taqy saj-salalardyň bəride kelge tuzdy suvdy qujady.
Kej bir kôlderdiň tybinde tuzdy suv sýqyp turatyn kez-
der volady. Mundaj kôlderdiň suv avəzoja alojysyz
accç volady, çaz cildeniň ıstıq kynderinde suvdyň (buv-
oja aynalyp, avaoja taroan kezinde) tuzdy kôlderdiň ty-
vine qavattaloan tyrde tuz vajlanady. Bul sekildi tuz
sýqatyn kôldi ser dep atajdy.

19—sygiret Gërijip (Yjcik) avdanyndaq tüz cıqatyn Dender (Endir)
kôliniň batys çaq çaqasynan kôrinisi.

24 suwlyq. Manajanyzdaq kôlderdi tekserinizder, ma-
nav suravlarqa çavap çaznyzdar:

1. Kôldiň suv qandaj?
2. Balıqtar bar ma, qandaj balıqtar bar?
3. Kôlde qandaj kemeler çyzedi?
4. Kôldiň suv qajdan çyjalady, qandaj çylojalar, özender
qujady?
5. Kôlderin aqja ma, qajda, qalaj aqady?
6. Kôldiň ylkendigi (ajnalas, uzyny, eni) qandaj?

7. Kəldin terəndliyi qandaj?

8. Kəldin qalıqqa verətin pəjdəsi qandaj?

Kəldin əjnala cəlp, kicirək mactar pən pəlanın sızındar kəlgə qujatın, ne cəqatın əzen, cəlojalar bolsa, belgilənizder.

Çer betinin özgeriyi. Çer beti vojlaj bir qalıpta turmaj özgerip tura: odyr-budyry cəq eñkevi çerlerde, bir kynder, cəra pəjdə volady, vara—vara cəra ylkejiy saj volady; ensiz cəlojalar vara—vara keñip ylkejiy ketedi; əzenin (sajaz) çerleri terəndep ketedi, kejde terəñ çerleri tajazdar qalady; əzen men kəlderdiñ keji birevleri bir zamandarda solajy men keviy, olardıñ ornı ojana qalady; keji bir əzender bir zamandarda eski arnasın tasta, burlyp ikinci çer men açady.

Çer betinin bu sijaqı özgerip otyruvna, kəvine, suv men cəl kyçi sevir volady.

Mundaj özgerister, əsiresə, vorpylda q vos topyraqı çerlerdegi əzenderde kəp volady (onıñ sevevi ne?).

Cəloja men əzenin açyby qatıy bolsa, suv arnany cəqasın cıvıy cəldam keñitedi, suvdyñ vajav açatın çerlerindeki əzen alqalarına majda tunva topyraqı tar tunıy qalady. Əzen suvlarının aqqan cəldarında kəbirek özgeris cəsaıtyñ kezi cəzoıy qar suvı men əzenin tasbojan cəqıtarında volady. (nelikten olaj?)

Cildede əzen suvı təmen tysip arnasına qajtady. Suv əzenin arnası men ojana açady. Açyby qatıy çerleri arnany cəqasın keñejtip, tyvin terəndetyvge amal istese, vajav aqqan çerlerde arna tajy cəjma-volojandyqtan açyby men erip kelgen valcəq, uvaq kəliniñ cəqasında cə „Atvası“ coqıby, cəl yre—qumcəqtar tunıy, arnany tajydatady keji bir çerlerde uvaq araldar cəsaıdy.

20—sygiret. Bajan avıdyñ qasında cə Camvaj kəliniñ cəqasında cə „Atvası“ coqıby, cəl yre—yre cəñip cəsaıy qalqan tas.

Suv sьjaqtь çer vetiniң özgeryvine çel de ylken әser etedi. Bir tursa basylmaj uzaq meзgil soqatьn dala-nyң qьzьl çelderi, oqtьn-oqtьn көteriletin davьldarь vorьpьldaқ vos toprьraqtь, qumdь çerlerdin çerin qazьp toprьraqьn ajdar, qarca voratьp ekinci çerlerge aparьp tav-teke qьp yjip tastajdь. Çel әserinen tavdьn tastarь birte-birte myçilip, qulap өзiniң aloqacqь tyrin өзгertip otyradь.

25 qumьs. Maңajьndaқь ezen men tьnьsьp mьnav suravlaroqa çavar çazьnьz:

1. Çьloqa, ezen arnasьnьn qaj çeriniң aqьnь kьcti, qaj çeriniң çeri көp çerlinedi?

2. Qaj çerde çьloqa suvь vajav aqьadь, tunba toprьraqtar qandaj çerlerge toqtaladь?

3. Tasqьn kezinde ezen alqasьnьn qaj çerlerine tunba toprьraq (qajьr) otyradь, qandaj өзgerister çasajdь?

26 qumьs. Ezen tasqьnь qajtqannan kejin alqanьn çajьlmь keң çerlerinde çasaloqan çaңa araldardь çana tunba toprьraqtardьn көirek toqtap qaloqan orьndarьn belgilep өзenniң pylanьn salьnьzdar. Aqьnьn kьcti çerlerindegi bijik çarlardьn çaқasьnda voloqan өзgeristerdin sygiretin salьnьzdar.

Tasqьn suv arqьlь alqaoqa taraloqan tunba toprьraqtardьn çer qьrtьsьn çaңartuvoqa qanca әseri varьoqьn tәçrijsе men bilinder.

Çaratьlьstь vijlev. Çaratьlьsta volьp turatьn өзgeristerdin varьoqь birdej adam balasьnьn turmьsь ycin pajdalь vola bermegendigi sekildi çaratьlьs vajьqtarь dadar dajьn vor, özdiginen pajdaoqa asa vermejdi. Çaratьlьstьn kьci men vajьoqь kejde solajь men orьnsьz çoqalьp otyradь, kejde tipti maңajьndaқь elge zьjanьn tijgizedi. Sondьqtan adam balasь çaratьlьstь ez veti men çixermejdi, tyrli әdis ister, onьn kьcinen, vajьoqьnan pajdalanadь, zьjandь өзgeristerine qarsь tijisti çaralar qoldanadь.

Qum bekityv. Kej bir çerlerdin toprьraqь vos, orьymalь qьzьl, sarь ne көkcil tьsti qumnan çuraloqan voladь. Әdette, mundaј çerlerde çavьn az voladь, sondьqtan әsimdigi өte sijrek voladь, cөptiң tamьrь өte sijrek voloqandьqtan çer qьrtьsь vorьpьldaқ—vos keledi. Mal tujaqьnьn çarlavь, çeldiң yryvi men mundaј çerlerdin qьrtьsь vuzьlp, toprьraqь vosap, qьstь kьngi qar voranьna usap vorap, çel men bir oxьnnan ekinci orьnoqa kece beredi. Bara—vara, osь iret pen, ylken cuңqьrlar,

tizbektelip çatqan qum tǵbeleri, qum tavlary caqyldar pajda bolady. Ǵsimdikter bitip, suvlar quryp turmys—caruva qaqtaj qolajsyzdyqqa aynalady.

Mundaj kǵcpeli qumdardy toqtatyp, typkilikti caruvaqa pajdaly tyrde keltiryv ycin keñes ykimeti nece tyrli caralar qoldanady:

1—Qum basyp, caruvaqa pajdasyz volyp qalojan ǵerlerdi ykimet ǵz qaravna alady; ondaqy ǵtbrojan eldi mal men ekinci ǵrnoja ǵyojaryp, mal bastarmav ycin arnavly adamdar qojady.

2—Arnavly mamandar arqyly ǵer (qyjaq), tal, aqas egip ajqys—ujqys, kerege kezder ǵvvyq cansir qumny kǵcip ǵyryvine voget salady.

Ǵzy vaqyt pen bir nece ǵyldar vaqqannan kejin qyp—qyzy qum caqyldaroja ǵer ǵyojyp, zeti qoñbrajyp qyrtys bekyp aqacty, taldy, qambsy nuvoja aynalyp caruvaqa pajdaly tyrga aynalady.

27 ǵumby. Turojan ǵerinizdiñ manajnda ajtaloqandaj qumdyq ǵerler bolsa, seriven ǵasap tekserinizder, odan kejin mynav suravlaroja ǵavap ǵazynar:

1. Qumanyñ keleml qandaj?
2. Ilgergi zamandarda bul ǵerde qum bolojan va?
3. Buzyp ylgirmegen ǵerlerdiñ coqaldardyñ ǵer qyrtys qandaj?
4. Qumdy—caqyldy ǵerdiñ ǵsimdigi qandaj, basqa ǵerler men ajymas qandaj?
5. Qum bekityv ǵumby ǵyrgizile me, qandaj ǵdister qoldanylady?
6. Qum bekityv ǵumby ǵyrgizilgenen, beri qandaj ǵzgerister bolojan?

Bekitilmej ǵz zeti men çatqan qum tǵbeleri (caqyldary) men bekitilgen tǵbelerdiñ sygiretteriñ salynar, ajymasyn kǵrsetinder.

ǵer suvaruv. ǵyloja men ǵzen suvlar, kǵvine, arnasy men aqyp tenizge, kelderge, sorlaroja qujyp ǵrnsyz vosqa ketip ǵtbrady. Bul suvlar ǵrnsyz vosqa ketkeni men turmaj, kejde, ǵjpatty ǵerlerge ǵynaip, ǵmiri kǵrpeitin, zyjannan basqa pajdas ǵoq, sazdy, batpaqt ǵerlerdiñ ǵaratyluvna sebep bolady. ǵyloja suvlar tasbojan caqtarda, kejde, arnadan asyp alqaqa ǵajylady. Alqadaqy egistik ǵerlerdi sel basyp ketetin caqtar da bolady.

Mundaj tasqyndar qalyq caruvasyn kǵp kyjzeliske

tysiredi. Sondyqtan, ulya men ozen suvların ornısz dalağa ibermei caruvacybqa kerecti tyrde pajdalanuv ycin, kóp çerlerdi, tyrlice amaldar çasaladı. Mysal, tasqın suv basıp, çaqın çerdegi egistikterge zıjanın tijgizdirmev ycin, tasqın çyylatın alqanın çajma çerlerine begov çasaladı. Begovdin suv çaq betin tas pen cegender qorçadı, yjgen topraqtı mıqtap bekityv ycin eki betine aqac egedi. Ylken sajlardı, ne çyolalardı (ezenderdin) çarı biik volıp (arnası tereñ vor) suv alqağa çyçrajtyndaj bolsa, mundaı sajlardı, ezenderdin arnası begelip tospa çasalatın voladı. Mundaı begetterdi ezennin, (sajdı) betinen çyçarıp, biik qıp çasajdı; begettin eki çaq quırıqın sozıp qırğa çyçaradı (sevesi ne?); ezenin arnasının içinde begettin astıñı çaqınan tesik qaldırıp, çyçarıp qaraj ısrılıp çyçarılattın qaqpaq pen qaqpaqtap qojadı, munı suv iberge deidi (munı keregi ne?) Beget arqılı toqtatılğan suvlar tasqın kezinde dalağa çajılıp, kóp çerlerdi basıp, çavındıq çerlerdin kɵvejvine sever voladı, odan basqa egistikterdi suvaruv ycin de pajdalanadı.

Çer suvçaruv ycin ozen men ulya suvlarının əsirese çavın az çavatın quroqacybq çerlerde kóp pajdalanadı.

Ozen, ulya suvlar men çer suvçaruv bir nece tyrli ədister arqılı çyrgiziledi. Munı biri-kelik çegip kóp celekti çyçır („qırıq celek“) arqılı suvçaruv. Ekinci tyri—suvdı mañne men tarttırıp eñec (nasos) arqılı qujuv. Bul ədister men, ərijne, kóp çer suvaruvoğa volmajdı, onı yjine bul çumıs çımbatqa tysedi.

Sondyqtan bul kynde kɵbirek qoldanılattın ədis—aqıstın çyçarğı çaqınan qanal qazıp—toğan çavıp sol toğan arqılı ezennin suvın tɵmenge (kerək çerге) qaraj alıp ketip suvçaruv.

Toğandı ylken qıp durıstap qazğanda, bul ədis pen kóp çerdi suvaruvoğa voladı. Qaj çol men dolğanda da, ezennen çyçarılğan suv arqtar arqılı egistikke taraladı.

Keñes ykimeti, maqta çene basqa tyrli mədenij egisterdin kelemin kɵvejtyv men qatar, çer suvlandıruv çumısın qolağa mıqtap alıp otır.

Bul kynge cejin öz beti men aqyp bosqa çoqalyp çatqan көр сувлардан үлкен тоқандар сығарылып он мыңдаған кектир çerler сувоғарылып, несе тырли мәдениј өсимдиктер өсирилип отыр.

21—sygiret—Qaratal avdanında qurılqan үлкен kyric sapqozының çerin сувоғарув үcin Qaratal өzeninen сығарылып cынаған qazылып çatqan үлкен тоқанның арнасы—.Qaratalstroj,

28 сұмбыс. Ма-
најыңыздақы cылоға,не
өзendi қақсылap тексе-
rip алып мынав сурав-
ларға cавap қазыңыз-
дар:

1. Sizдің cылоға, не
өzen qajda qujady?

2. Өzen (cылоға) су-
в толық пайдаланылып
отыр ма?

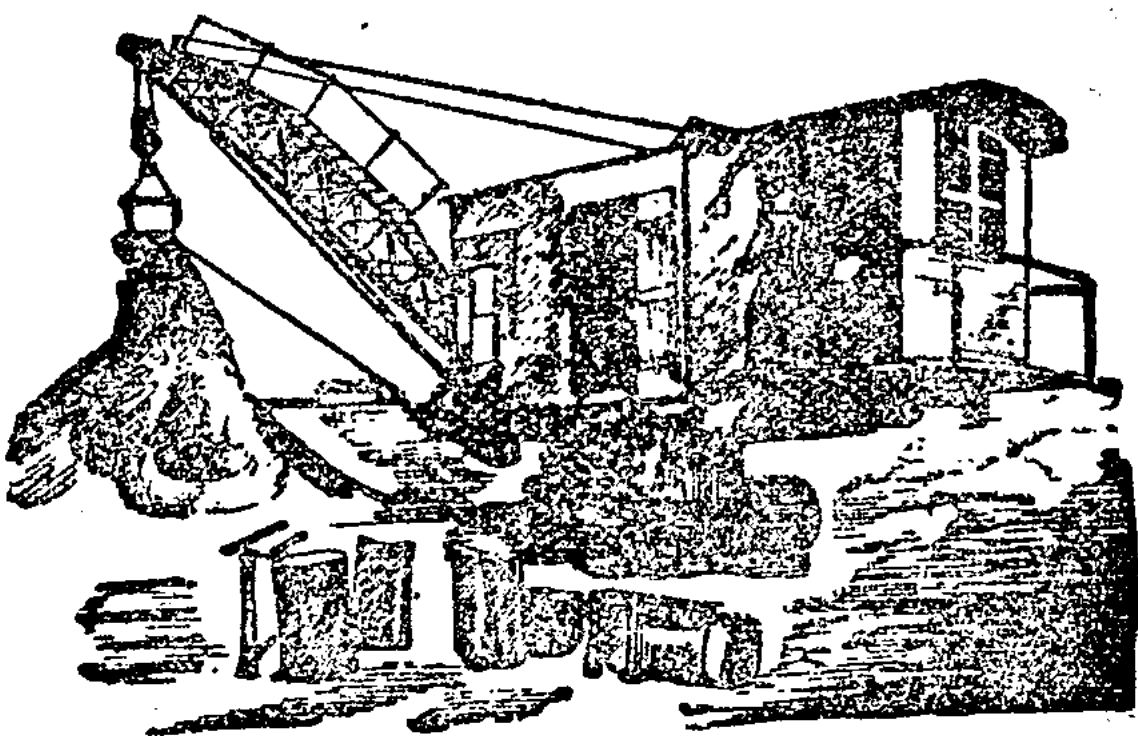
Qaj çoldar men paj-
dalanылып отыр?

3. Сууды толық пай-
даланув үcin қандай
caralar istev kerek?

4. Сувоғармалы egistikterge қандай egister egiledi?

5. Egilip отыроған egisterden көрiвасқа тырли пайдалыбрақ өсим-
диктер egyvge болмай ма?

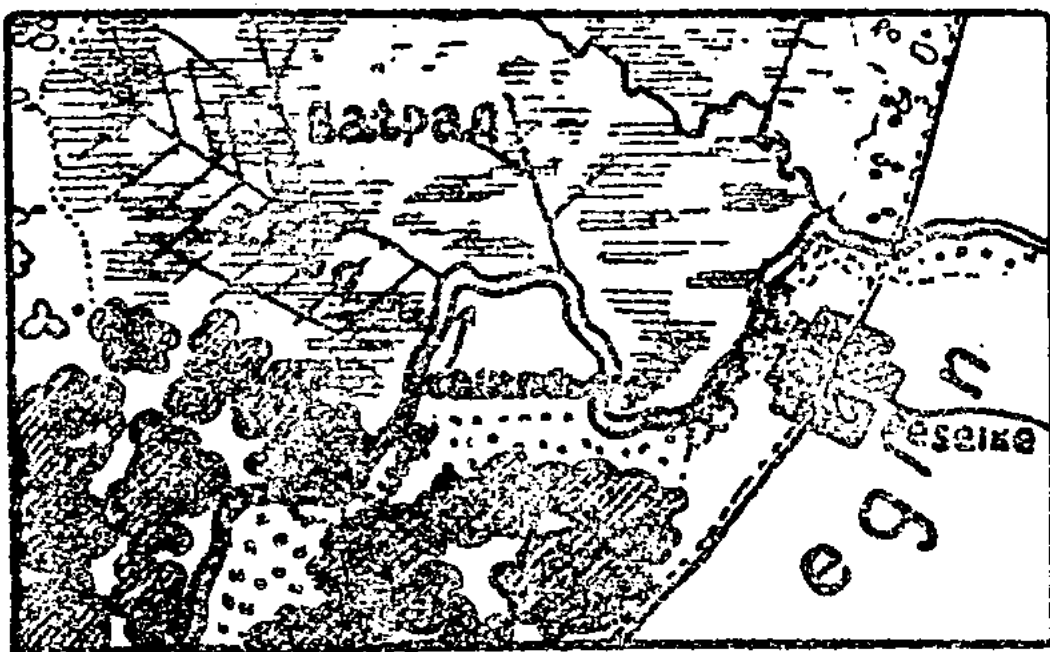
6. Сувоғармалы egis пен cөлге еккен egistin қандай айырмасы
бар? (тыр, өлiмi, пайдасы)

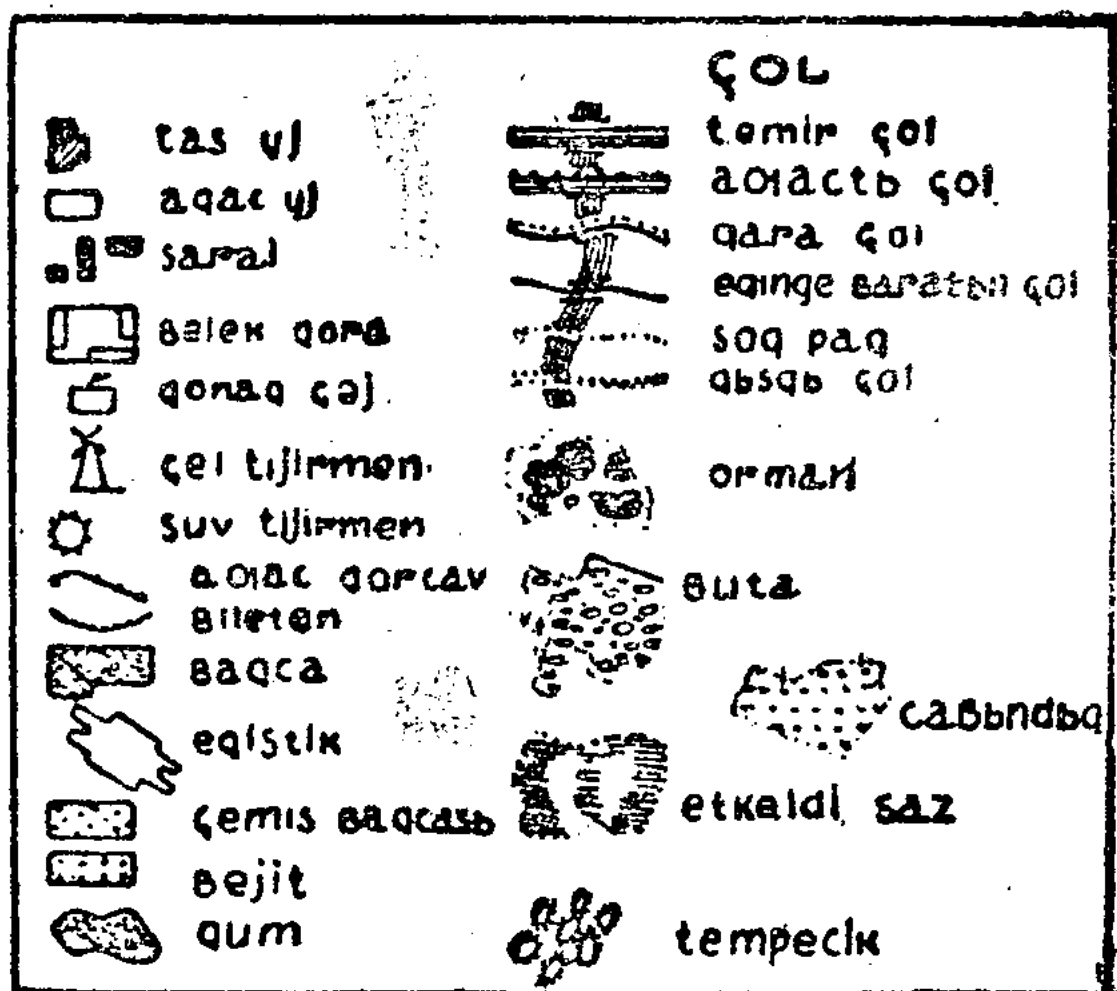
22—sygiret „Qaratalstroj“ da qызmet qыp çatqan
çer qazatыn мәcijne—.Ekiskabatır..

29 cümə. Teksergen çerinizdəgi suvoqarmalı egistin, suvaruv tyrlərini kərsətip (toqan, azybqar, cəqbrlar, məclne orn) pylanın sızındar

Sazd (batpaq) çerlər pəjdalanuv-qa kəlmədi, son- dıqtan, sazd to- praq qonıs qılojan elder egistik dalala- rına, cəvndə çerle- rine çiji qanav qaza- dı, çer qırtısnın astınan turvalar çyrgizip, qırtıstın suvın sorğızadı.

23—sygiret. Sazd çerlərdin qanav arqıy suv qurqatıyır çatır.

24—sygiret Pylan sızqanda qoldanatın tyrlı belgiler.

betində ucırajtın zattar (y, qora, tijirmen, baqca, egistik, aqıactıq, çol, cəvndəq, etkel) dıñ orındarın kərsətedi. Mundaı pylan çav kezinde öte pəjdalı voladı, sevebi, əsker vastıqtar sol pılanqa qarap çerdin oı cuqırn, suvlardın etkelderin, basqada kerek orındardı kın ilgeri bilip otıradı, soqan qarap çyretin çolın, toqtajtın çerin çosparlajdı.

30 cümə.

Tapaqırapıya pılan- na qarap, çer betinin tyrlərini, çer betində ucırajtın ər tyrlı nər- selerdin qandaj belgi- ler men belgilenetinin ajrındar.

24—sygiretke qarap tapaqırapıya belgile- rin çattap alındar, sol belgilerdi dəpterlerine salıp yjreninder.

Tapaqırapıya pı- lan çer betinin tyr- leri (qum, töve, ç- ra, saj) men, çer

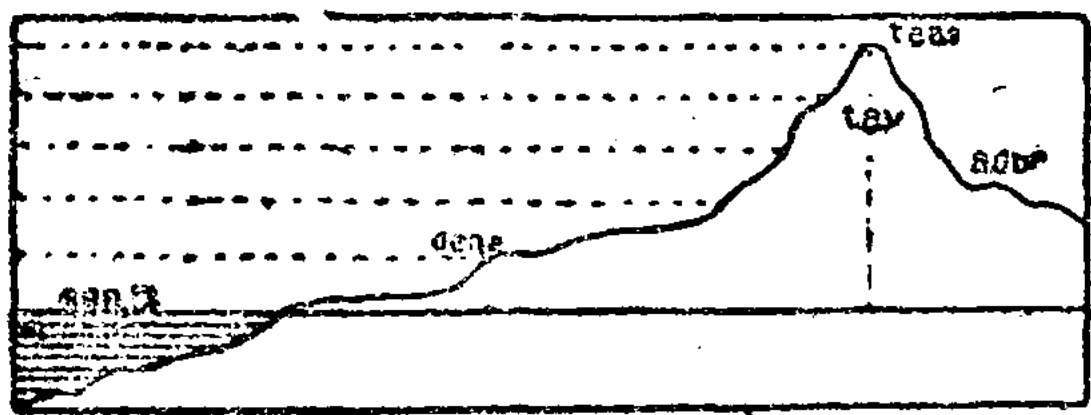
Qarta men tanysuv.

Bytin bir avdan, ne bir obyektyn, ne bir respublik-kenin ıylanyn tysirgen qaqazdy qarta deidi. Qartany ıylannan ajratyn iri belginiñ biri—merdijan (tystik syzyq), paralel (qatar syzyqtar) deitin syzyqtar. Qartada teristikten tystikke qaraj syzylojan syzyqtar—merdijan volady; batıstan syqysqa qaraj syzylojan syzyqtar—pa-ralel volady.

Qartanyñ mactavy ıylannan kóp kici volady: my-saly, qartanyñ mactavyña 1 kelometir ornyna 1 senteme-tir alady, sodan qalyptap kelemdi 100 myñ ese (1:100000) kicirejitken vop. tavylady.

Qartada iri qalalar kickene qana dengenlek (°) pen özender—syzyq pen kersetiledi (onda da eñ zorlar qana). Kól men tenizder kék vojav men kersetiledi. Biraq te-nizder men ylken kólderdiñ vojavı terendigine qaraj özgere beredi: tajyz çeriniñ vojavı sujyz—acyq, terende-gen saıyn vojavı qojuvlana beredi (qara kék volady).

Teniz betinen bijik çerler. Çazyq çerler bolsın, dö-nes, taviy çerler bolsın, qajsybsynyn bolsa da bijiktigi te-niz betinen ölcenedi (suv qaj tenizde bolsa da bir tegis bijiktikte volady). Teniz betinen 200 metirden aspaqan çazyq çerler oıpat dep atalady; eger 200 metirden ço-qarılaj bastasa—ystirt, qıral deidi. Qartada oıpat çerler çasy vojav men, qırat çerler sarı vojav men kersetiledi Tavlar sarı—qoñır vojav men, egerde öte bijik bolsa,—qyzıl—qoñır vojav men kersetiledi.

Memleketterdiñ, obyektardyn, avdan dardyn cek araları tizbek syzyqtar men (— — — — —) nemese nykte aralas tizbek

25—sygiret. Teniz betinen tyrlı bijiktėgi çerler syzyq (— . — . —) tar men kersetiledi. Temir çoldar çuvan syzyqtar men qara çoldar, öziniñ mañyzyna qaraj, çinicke çaloıyz syzyq (—) pen, kejde nykteli syzyq (—) pen, kejde qos syzyq (==) pen kersetiledi.

Qazaqstan qartasy.

31 cümäs. Bul qartada Qazaqstan çeri kersetilgen. Qazaqstan çeri batıstan cıoıysqa qaraj mındaqan kılometirge sozıloıan.

Qanca kılometir? Өlcer kerinder.

Çavap

Teristikten tystikke cejin qanca kılometir?

Çavap

Qartaıa qarap özderin turoıan qalańızdı, avdanıńızdı, ovılsıńızdı tabıńızdar.

Qartadan avdanıńızdıń ortalıq qalası men ovıls ortalıqı turoıan qalanı tabıńdar.

Осы qartanıń mactavı qanca?

Qartanıń mactavına qarap avdandıq qalańız ven ovılsıdıq qalańızdıń arasın өlcer alıstıqын bilinder.

Qazaqstannıń әkimcilik basqaruv qartasın (административная карта КАССР) kirgizyv kerek. Bul qartada Qazaqstan ovılsıtarıń cек arasы men avdan ortalıqtarı kersetilyvi kerek. („Весь казакстан“ kitәvin qosымca iretinde basыlp cыqqan qartanıń mactavın kicirejtip kitap beti men eki bettik istegen maqul).

32 cümäs. Qazaqstannıń çer beti, çaratıls çaqdaıyn sygirettejtin qartaıa çazыqtıq, ystirt, tav, ezen, teniz taıq da osıoıan usaıan çer betiniń ajırmacыlıqын kersetken belgiler men tanısyńdar, olardıń belgilerin dөpterlerine salıp çattıqыңдар.

33 cümäs. Өз avdanıńızdıń qartasın qarap, çaqсылap tanısqannan kejin mыnav suravlarıa çavap çazыңдар:

1. Qaraıan qartaıızdıń mactavı qanca?

2. Avdannıń çeri batıstan cıoıysqa qaraj qanca kılometir sozıloıan?

3. Teristikten tystikke cejin nece kılometir?

4. Avdan ortalıqı men turoıan çerinizdin arasын mactap pen өlcer alıstıqын bilinder.

5. Өзен мен çылоалардыń узындықын өlcender.

Çer çарының оыловыста, çer çартысы qartасында керінсі.

Çerdiń сыртқы тыри. Çerdiń сыртқы тыри қарызоıa usaıan cümь çар сыјақты. Eger bir adam turoıan qalasınan cıoıыр vırılmastan cıoıysqa qaraj tuvra çyre berse әlgi cыqqan qalasına aınalıp qajta keledi. Оыловысқа qaraj отырıp mыıoıa salsaңдар, әlgi adamның çer çарын cыf

ajnalыр кер огъроянъна көздериниз çetedi (kilasъñыздаоъ оъловъсть qarañызdar).

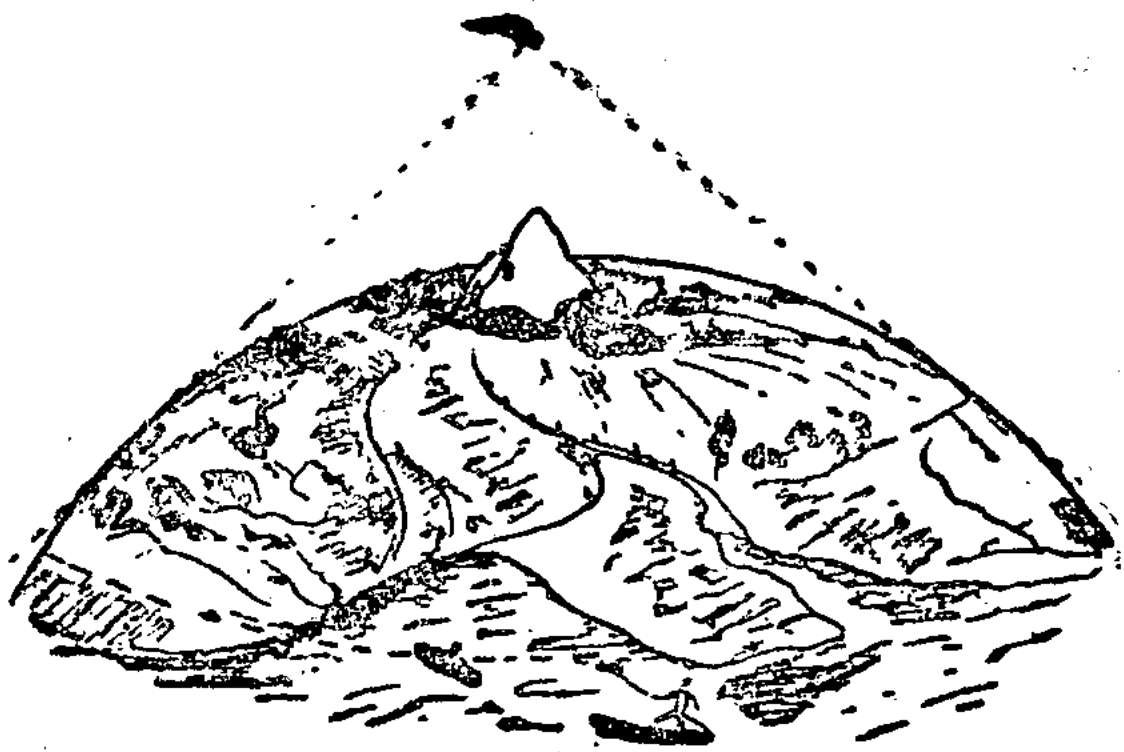
Çerdiñ çumырлыоън çurt qalaj sezedi?

Erte kezden aq, teñiz çaojasъndaоъ qalыqtar teñiz çaojasъnan çyzgen kemeniñ alыstaj-alыstaj көzden qalaj-ca çooçalatъndъoъn, alыstan көringen kemeniñ çaqъnda-оan saýn qalaj көринетиндигин vajqap, zerttep oýlaj bastadъ.

Çer çaojasъn suv betinen biýiktigi 10 metir kemeler 13 kijiometir çerge çetkende car çaojasъndaоъ qarap turojan adamоja көринbejdi. Qaj çerden qarap tәçiriýbe çasasa da osъnъ көryvge voladъ. Budan keýin teñiz çaojasъndaоъ çyrgicter mьnadaj qorыtъndъoja keledi:

1) Teñiz beti tegis emes, çar sьjaqtъ çumыр eken;
2) çumырлыq bir çerde оjana emes, çerdiñ qaj tarapynda da voladъ eken. Olaj volojan kynde, bytin çerdiñ özi tutasъnan alqanda çumыр eken—degen nәtiýçe sьojadъ.

Teñiz çaojasъndaоъ adamdardыñ qorыtъndъsъ du-ръstъoъn basqa nәrseden de vajqavoja voladъ. Onъ mьnadан vajqavыmъz kerek: kyn sьoýp kele çatqanda aldъ men kynniñ sәvlesi kyn çaqtaоъ vulttar men biýik tav-lardыñ basъnan tysedi, одan keýin төмен vulttarоja, biýik munaralarоja, aоjac bastarыna tysedi. Eñ aqыр aјaоъnda kyn çer betine көteril-gennen keýin kyn sәvlesi bytin çerdiñ betine tysedi. Kyn vatъp vara çatqan-da da osъ aјtqan sь-jaqtъ „çumыр eken“—degen nәtiýçeni sь-ojaruvoja voladъ.

Surav: Sizdiñ avыlda 27—sygiret aýырыlanqa минip көterilgende көк çijektiñ qalaj kenijtiñi көrsetilgen (Biýik çer-kyn vatqannan keýin ge sьoýp көк çijektiñ kenijtыnъn vajqандar). uzaq uvaqъt sәvle tysip turatъn qandaj zat?

Çerdiñ çumырлыоъn көк çijektiñ ylkeýip kicire-ýyvinen.

de vajqavoja volady. Mьjsaly, çajav turьp aйнаlamьzoja qarasaq kök çijektiñ avmьtь kickenе көrinedi (3—4 kьlometirden alьstь көre almajmьz); egerde yьdiñ төbesine сыqsaq, көк çijektiñ avmьtь ylkejiр qacьqtь көremiz; eger aйрььlanoja miniр çoojarь көterilsek, onda көк çijektiñ aйнаlasь көз çetpes çerge кеңejiр ketedi.

Çerdі сыр айналған çijängezder.

Ozьdan mьñ çьl burьp aq bir nece oqьmьstьlar çerdіñ sırtqь tyriñ çumьr (ylken çar sıjaqtь) dep uqtь. Teñiz betin ynemi carlap kezip çyrgen bir nece атаqtь çyrgicter-çerdi сыр айнальп сыojar ma edi-degen ojoja keldi.

Biraq ol kezde Avropañь batьs çaoьndaoь Atlant әkijeñi çyrgicterge onca çaqьsь tanьs emes edi. Ol kezge sejiñ Avropada çyzip өtken es bir çyzgic volmaojan. Atlanttь çyzip өtyvge ol kezdegi çyrgicter өte qavьptь sanaojan.

1492—çьль Ъjtalьjanьñ çyzgici атаqtь Kolomьtь teñiz arqьль çerdi сыр айнальп tysyv oььna kirdi. Yc çelkendi keme alьp, qaruv—çaraq, azьq—tyligin saйlap alьp, Ъspan teñizinen (Piьrenej tyveginen) bastap Atlant әkijeñi arqьль batьsqa qaraj bet alьp, çoloja сыqtь. Ondaoь oйlaojanь—Avropañь batьsьnan сыoьp, çerdi айнальп oтьрьp, Qьtaj, Yнди teñizderiniñ çaojasьna kelip, odan tuvra өziniñ сыqqañ çerine qajtraqсь edi.

Kolomьtь osь сыqqañ betinde mañajda es bir qara көrmesten 70 kьn teñiz betinde çol çyrdi. Çoldan çalььqqañ çyrgicter qajtuvoja bet alsa da Kolomьtьñ aйtuвь men taoь birer kьn ilgeri çyryvdi kerek tapть. Aйтqandaj çolavсьlardьñ eñbegi aqтальп сыqtь. Çoldarь volьp bul сыqqañ saparьnda Kolomьtь Әmeriьkege kezdesip vytiñ Әmeriьke çeriñ tapть. Biraq bul çolь Kolomьtь alojasqь pьlanь voььnca, Yнди, Qьtaj teñiziniñ çaojasьna çete almadь.

Kolomьtь Әmeriьkeni tapqannan kejiñ 27 çьldan soñ Ъspan çөngezi Maçьllan teñiz beti men çerdi сыр айнальп tysti; qьль arqьль tystik çaoььnan Әmeriьkeni айнальп. Alojac Maçьllan çyzip өtken qьль—Maçьllan

qылыс atyn aldy. Odan eri Yly әkijendi қызип өtti. Biraq Pijlijp araldarında қолсыздыққа ucyradь; osь araldarda Maqыllan таоь qалыqtardың qолынан qaza tapты. Maqыllan өlgen men қoldastарь сыққан сапарынан қайтырады, Әзіе, Әприје қерлеринің tystik қақ cetterin қақалар отырып Аврораға қайты (Bul сапар 3 қылдың воьна созылды. Сыққанда бир несе vor сыққан кемелерден қайтқанда қалыбыз ақ қайты).

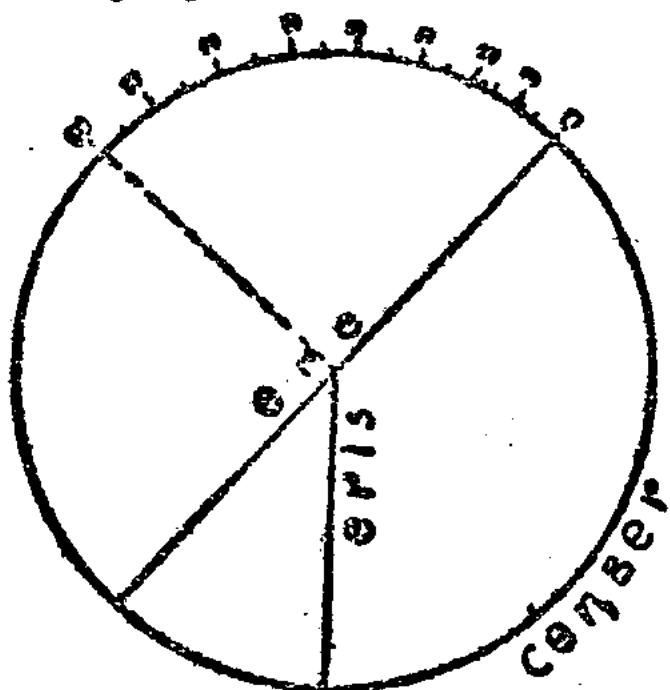
34 сұмыс Maqыllанның қызген қолың оьловьсқа қарар табындар; Pijlijp araldары, Maqыllan қылыс табындар.

Osь сыжақты қанғездердің қырысина қердің оьловьс сыжақты қумь car ekeni анықталған. Durьсында қер yлкен қарызы сыжақты қумь, сыты тutas өве мен қарпалған. Qajda barsaң da ажақты қерде, төвең көкке қарар аспанның астында қыресін.

Kөzirgi kezde қерди сыр айналып сыюу Maqыllандардың заманындаоьдај артық қыын емес: bul kezde буу, elektir kyci мен қыретин ucқыр кемелерди ol замандаоь кемелер мен салстыроьанда ақсылықты алты basады—devge bolады. Ol kezde adam ажақты баспаған қерлерди bul kynde темір қол colады.

Sondьqtan, ol kezdegi өlip—talыp қеткен Maqыllанның 3 қылдық қолы osь kezde 2 ајда erkin қырып өtedi. Eger ајырылаоьа minse, бир несе kынниң icinde ақ айналып сыоады. Osь kynde de мындаған қанғез адамдар қоьароьы аталған қолды қыл сайып erki мен қырып, сајақат қылып отырады.

Қер сағының зорлығы. Қер car сыжақты қумь болса, оның қумьлыоьың қурт ертеден неге билmedi? dep surav қоюоьа mymkin. Бир ақ, ерте kezde мынь билыvge mymkindik қоқ edi, yjitkeni, қердің көlemi көринip туроған көз ајмаоьындаоь нәрсе емес, ol өзгесе zor. Eger қерди дәл ortасынан буып өлcase, оның узьндыоьы 40,000,000 метир (qанса kijlometir bolады?), көldeneni (бир бујиринен екinci буји-

28—sygiret Cenberдің қырадысқа яөлипуvi.

rine tesip etkende) 12720 kilometir. Mine osb sbyaqtb zor cardn betinde turqan adam qavajb kez ven qarap onbn qumyrbqyn oqaj sezyvge volmajdb.

Qandaj ylken tavlarnbz qerdn betinde, adam betindegi menin zorlqyndaj orn da almajdb. Budan qer carbn qaj dorecede zor ekenin er kim vajqavoqa voladb.

Qerdn celdiginde aynaluv. Qer carb qozqalmastan bir ornda vosqa qarap turmajdb. Ol ezinin celdiginde toqtavsbz aynalrp turadb. Qer ezinin celdigin 24 saqat-ta aynalrp sbqadb. Qerdn celdiginde ezinen ezinin aynaluvnan kyn men tyn pajda voladb.

35 qumys Qoldarnbzqaja qylovbs alrp qerdn celdiginde aynaloqanbdaj aynaldyrbp korintzder. Kyn men tynnin neden pajda volatynbn vajandanbzdar niz nelikten sezsejmbz?

Qer qalaj qaraj aynaladb?

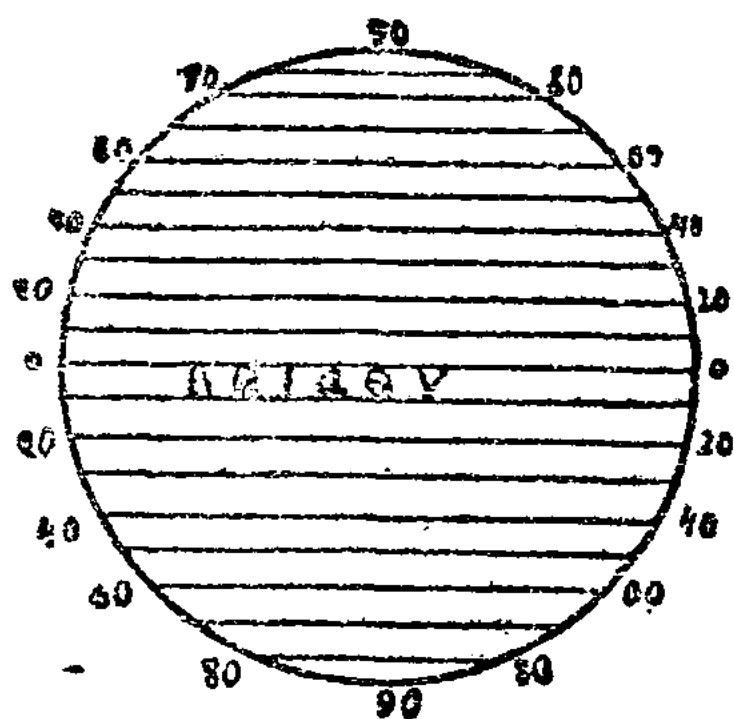
Qer carbn aynalatbn kindigin qer celdigi dep atajdb. Celdiktn eki qaq tobesin pelis dejdi. Polistn temir qazbq quldbzyna qaracqan qaqyb

teristik pelis dep, ikinci qaqyb tystik pelis dep ataladb.

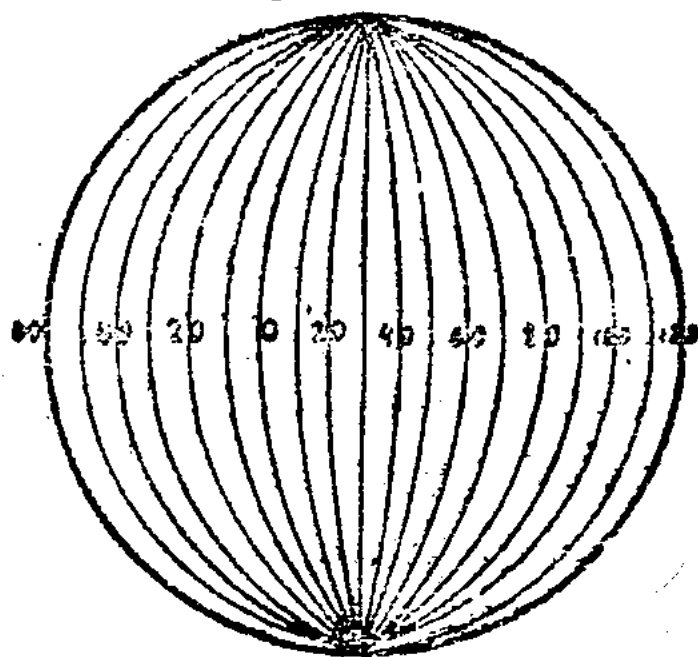
Qer beldevi.

Qer carbn qartb — qartbdan ekige beledi: teristik qer qartb, ekincisin — tystik qer qartb dep atajdb. Qer carbn dcl ortasbnan buva sbzoqan sbzbqtb beldev sbzbq (ekvater) dejdi. Beldev sbzbq eki qaq peliske de bir albstyqta, ten turadb. Beldev sbzbqtn ulyndybq — 40,000 kilometir camasbnda.

Beldev sbzbq pen qatar qarbstbra sbzoqan cenber sbzbqtb paralel dejdi. Paralel sbzbqtardbn ulyndybq beldev sbzbqtan kem voladb (nelikten) Paralelder ne qurym

29 - sygiret. Paralelder.

30 — sygiret. Meridiindar.

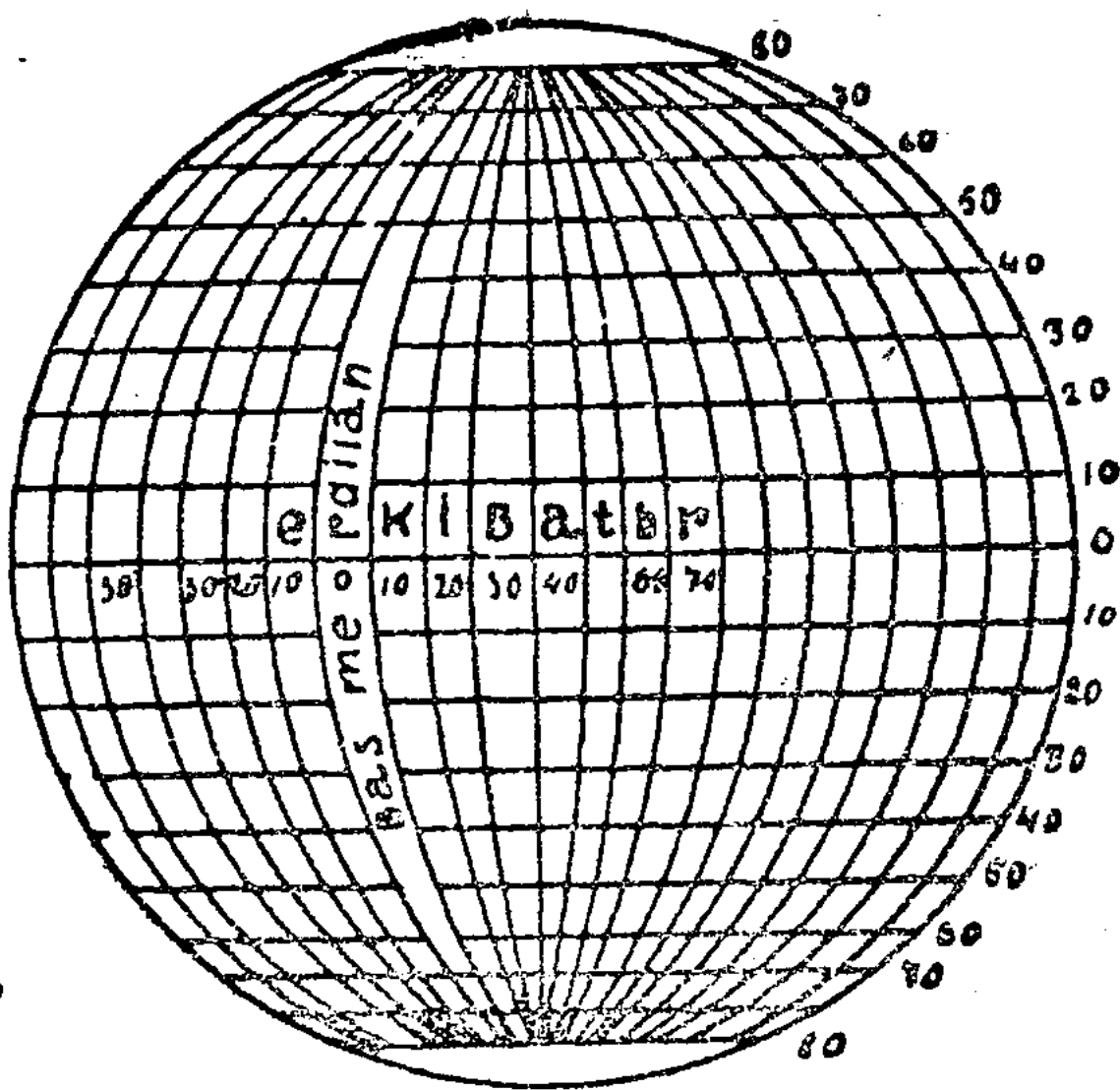
pölske çaqındağan sajn so çurym çbsqarbp, kici-reje beredi (çylovbsqa qarap vajqandar) Paralaldegi san men belgiler at qojady. Beldev sьzьqtan ölcegende 10—çьradьsta turojan paraleldi—10 paralel deidi; 20—çьradьsta tursa, 20—paralel deidi, әri ketken sajn çoqarьlatьp ataj beredi (Qartadan qarap Qazaqьstandь qaj paralelder kesip ötetinin vajqandar).

Paralelden basqa çer carьnnь ystine teristik pöls-ten tystik pölske qaraj nece ceңber sьzьqtar çьrgizedi bul sьzьqtardь—**merdijan** dep atajdy. Bir merdijan—**bas merdijan** dep atalady. Bas merdijan Aqьlcyьnnь astana qalasь—**London** (Girijnic) arqьbь ötedi. Bas merdijannan batьsqa, cьoьbsqa qaraj aralarь bir dәreçede alьstьqta basqa merdijandar çьrgiziledi. Eger bas merdijannan bir merdijan 30 çьradьbs alьstьqta bolsa, onь 30 merdijan dep atajdy, 40-da bolsa, 40-merdijan dep atajdy. (Qartadan Qazaqьstandь qandaj merdijandar kesip ötetinin bilinizder).

Çьradьbs torь. Pa-
ralelder men mer-
dijandar **çьradьs-**
qa belinedi, çazojan
da çьradьbs degen
sөz ornьna ($^{\circ}$) bel-
gisin qoldanady. Bel-
devde 360 çьradьbs
bar. Әr çьradьstьn
uzьndьoьbь 104 kij-
lometirden artьoьbь-
raq. Әr bir merdi-
janda 180° (ne ycin
 160 emes?)

Beldev sьzьqtan
ne teristikke, ne tys-
tikke qaraj (çьra-

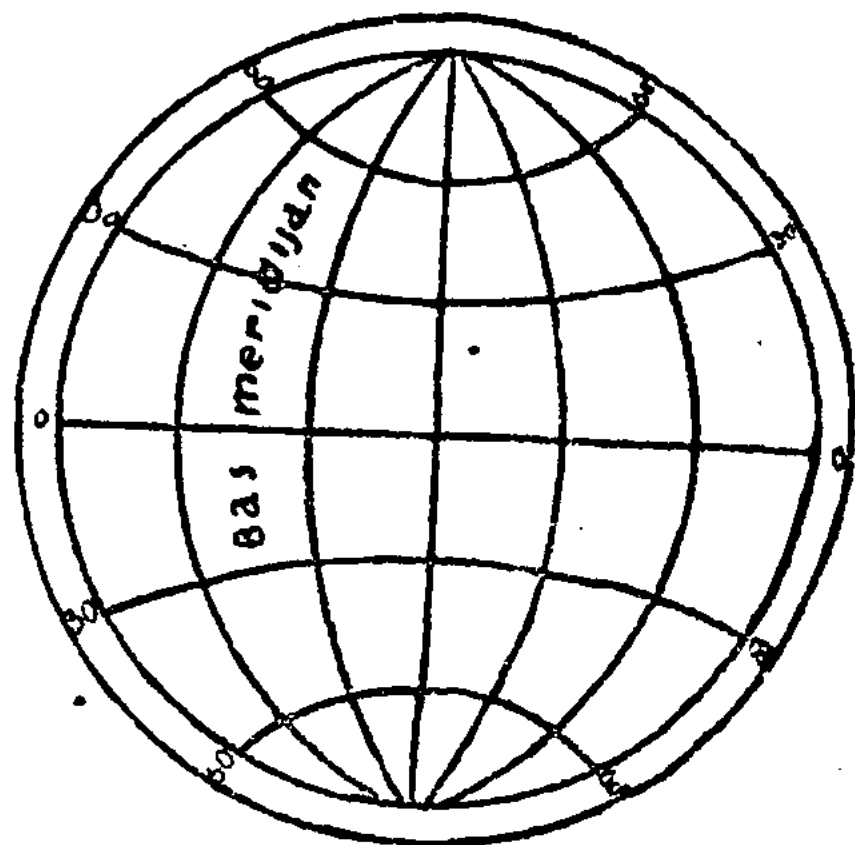
dьstar men ölcenetin alьstьqtbь **çaqьrapьjalьq** keңdik dep atajdy. Eger bir qala 60-paralelde tursa, onda bul qala çaqьrapьjalьq keңdik sьzьoьbьnnь 60-çьradьbsьnda volady (Qazaqьstan qartasьna qarap 50-55-paralelderdiң ystin-degi qalalardь көrsetiңder).

31—sygiret. Çьradьbs torь.

Bas merdijannan ne cыoыcqa, ne batыcqa qaraj (oыppadыstar men) oлcenetin aлыстыqты **caoыrapыjaыq uzындыq** deйдi. Eger bir qala Giriincten (bas merdijannan) cыoыc caqta 30-merdijannyы ystinde tursa, onda bul qalanyы **caoыrapыjaыq uzындыqы** Giriinctiы cыoыc caqында 30 oыppadыsta volady.

ESKERTYV: Kenes oдаoыныы qartasyнда ves merdijan ornына **polkop merdijani** aлыnady. Leningirattyы qasыndaqы polkop apserbatorыjasy (aspan aлемin qarajтып ornы) osы merdijannyы atы men atalojan.

Merdijan, paralelderden **oыppadыs torы** casalady. Qarta сызboында, aлы мен, oыpadыs torыны сызып aлады. Сызboытардыы eki basына uzындыq, kenдик сыjыpларыны caza-

32—sygiret **caoыrapыjaыq** kenдик pen uzындыq.

ды. Odan kejin teniz, ezen, kelderdiы cijeкterin сыzady. Qalalardyы ornыны belgilev ycin, eы avely, uzындыq, kenдик сызboытарыны aыpыp, belgilev сызboы pen bas merdijannan qancalyq aлыстыqыны aныqтар oлcev kerek volady (kылазыыызdaqы cer cartысы qartысына qarap Almatы, Semej, Qызылcar, Oral (Cajыq) qalalарыныы ornыны belgilenizder).

36 cымыс Cылдызды тыnde acыq cerге cыoыp, cerге qazyq qaoындar, qazyqтыы basы temir qazyqqa qarap tursыn. Erteыne turыp qazyq pen cerdiы arasыndaqыa (burыcыndaqы) oыppadыsty oлcender, (tik tursa 90 oыppadыs volady, bir caoына qыjыs volojan saып oыppadыs azaja beredi).

Bul oыppadыs er cerde er tyрli volady: Leningiratta 60 oыpadыs Qarkipte 50 oыppadыs, Tepliste 42 oыppadыs. Tystikke ketken saып temir qazyq toмendej beredi de, teristikke ketken saып cоoыarылаj beredi (sebevi ne?)

Çавар

Cer cartысы qartазы. Cer cымыр voloјandyqтан oып tur—tutas qыp (oзыңыз kergen Qazaqыstan qartасын us- tap) bir tysiryvge volmajды. Sondыqтан, oып eki volek qыp ceңber tyрinde tysiredi (31—sygiretti qara). Giriinic-

ten bastap çerdiñ cıoıys çaq çartısn (on çaqtaoıys); cıoıystıq çer çartıss qartass, batıs çaq çartısn kersetken bolegine (sol çaqtaoıys) batıstıq çer çartıss qartass dep atajdı. Çer çartıss qartass cıoıys pen batısqı qarap ajrıloıan sıjaqtı, ol teristik pen tystikke qaraj da ajrıladı: çer beldeviniñ teristik çaoıyn kersetken belekterin (eki ceñberdiñ de çooıaroıy çartısn) teristik çer çartıss qartass, beldeviniñ tystik çaoıyndaoıysın (ceñberdiñ tımengi çartısn) tystik çer çartıss qartass dep atajdı.

Quroıaq pen suv. Çer carınnıñ tırtten yc ($\frac{3}{4}$) belim quroıaqtı ajnala qorcaoıan ekijander (muqııttar) alıp çatadı. Çerdi qorcaoıan ekijen-4: 1) **Uı ekijan;** munıñ keñdigi bytin quroıaq pen bir dıreçede, odan zorıraq dep de camalavoıa boladı. (oılovıstan bajqar qaraıızdar); 2) **Atlant ekijanı;** 3) **Yndı;** 4) **Teristik muz teñizi,** bul kızırdı Atlant ekijanınnıñ bir belimi sanaladı.

Ekijanderdiñ barıoıy da bir birine çaloıasıp, qosılıp çatadı (oılovıstan qaraıızdar). Bulardıñ ortaca tereñdikteri-4000 metir camasında.

Quroıaq çer carında tırttıñ birindej ($\frac{1}{4}$) orın aladı. Orta bııktigi 1000 metir camasında. Quroıaqtıqtıñ eñ ylıken belimi çer carınnıñ cıoıys çaoıynda: **Avropa, Əziye, Əpiriıke** atalıp ycke belinedi (bulardı eski çer belimleri dep te atajdı).

Avropa men Əziye çerleri tutas; Avropanı sırttan qaraıojanda Əziyenıñ bir ylıken tyvegi devge de boladı; ekevinıñ cek arasın **Oral, Qarqaz tavlary** boledi.

Əpiriıke Əziyege Syvejic moıynı arqılı tutasadı. (Syvejic moıynına otken əsirde qanal qazılıp, eki çaqtaoıy teñiz suvlary bir birine qosıloıan. Qaj teñizder?)

37—çumıss Çerdiñ cıoıys çaq çartıssındaoy quroıaqtıñ tyvek, tımsıq, qoltıq, qılılaryn qartadan kırıp çatıoıyıızdar, çene qajıylarynnıñ qaj belimderge tııstı ekenin ajrııızdar.

Quroıaqtıñ ekinci ylıken belimi çer carınnıñ batıs çaoıynda **Teristik, Tystik Əmıriıke** dep ataladı. Ekevi bir birine **Panam moıynı** arqılı çaloıasadı. Panam moıynı 20-əsirdiñ icinde qazılıp eki çaqtaoıy teñiz suvlary bir birine qosıldı. (Qartadan Əmeriıkeni qandaj ekijan, te-

ñizder aйналып туратынын, Әмерикени бөлетін қай қылы екенін айтыңдар).

Құрғақтың үшінші бөлімі қер сарының тустик қауында; мұны **Австралия** деп атайды.

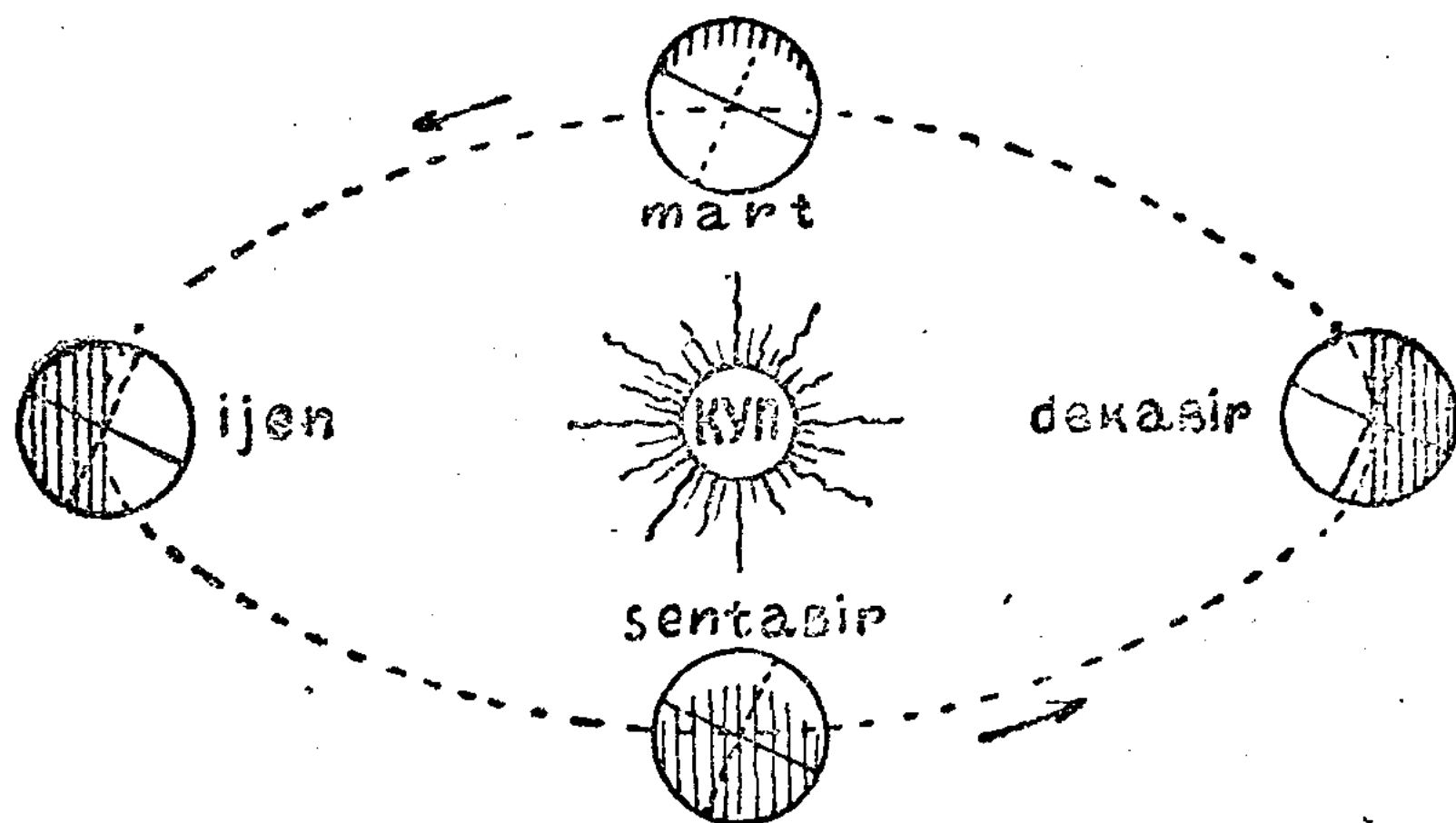
Әмерике мен Австралияның австралықтар тарапынан табылғанна аса көп уақыт өткен соқ, сондықтан бұларды **Қердің қаңа бөлімдері** деп атайды.

Бұлардан басқа тустик пөлістің маңайында әлі кынге қете тексеріп қетпеген бір аз құрғақ қерлер бар, бетін қар, муз басыр қатады. (Бұл бөлімнің қансалық кеңдікте екені, аға брайының қай дәрежеде екендігі адам баласының тирцилик етувине мүмкіндік болмайтындық кәзірде оқымыстылар тарапынан тексеріліп қатыр).

Бытін құрғақ қердің беті 150 мыліен сарсы кйлометір. Бұдан кеңес одауына тйісті қер 21 мыліен сарсы кйлометір.

С у р а в: Қазақстанның қері құрғақтың қай бөлімдерінде?

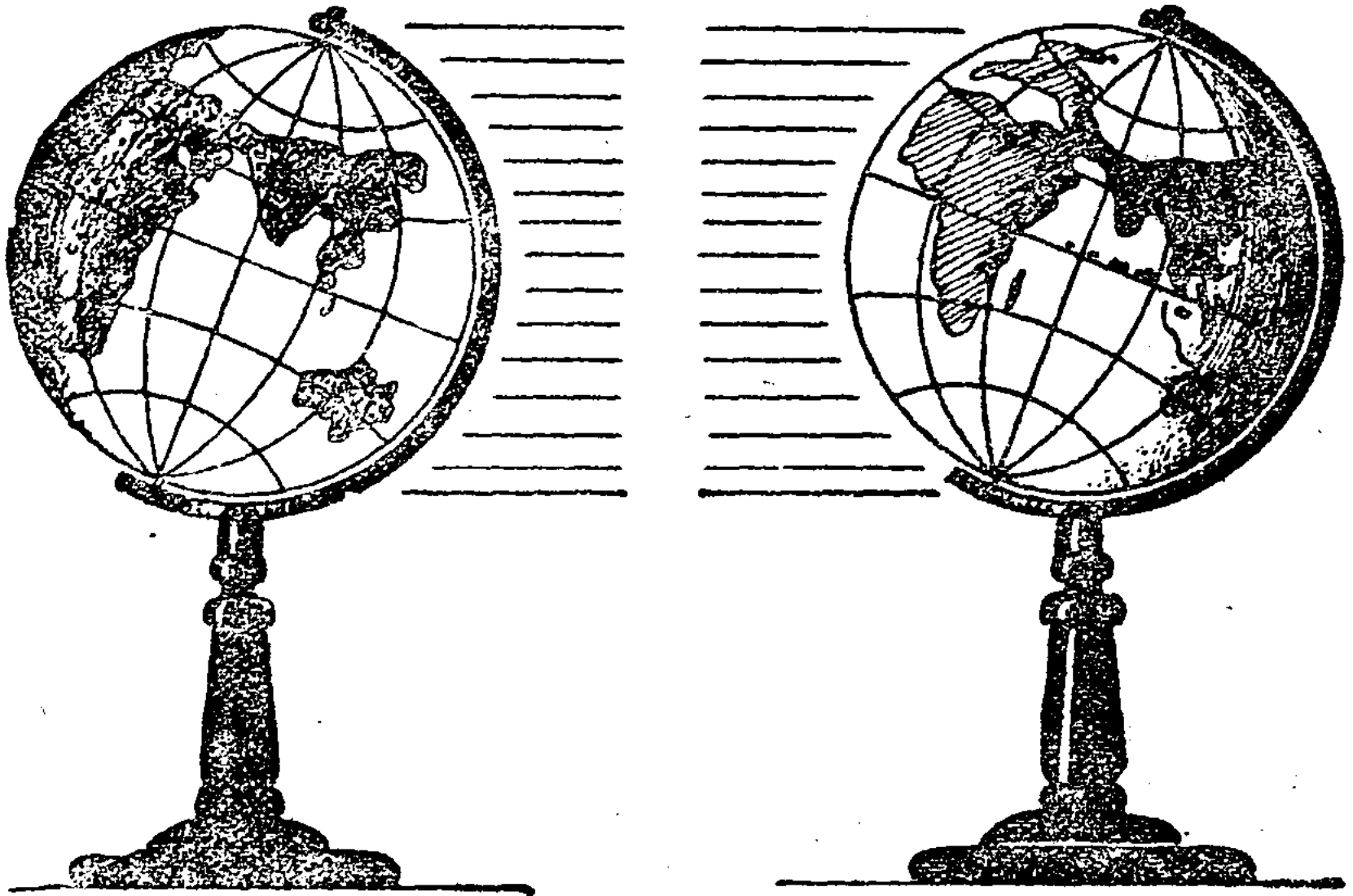
Қердің кынды айналуы. Қер сөлдигінде өзінен өзі айналып отыру мен бірге кын қотанын да айналады, кынды қер 365 тәулік, 6 сақатта бір айналып тиседі. Қердің кынды осы айтқан уақыттың ісіне бір айналып тисывин **Қыл** деп атайды. Қердің кын айналасында айналып қырывинен **Қыл** меzgilderі пайда болады.

33 — сыгирет қердің кын қотанында айналуы.

38 сұмбыс. Қолдарыңызға оқыловыс алып самды қауалата айналыңыздар. Оқыловысты айналырғанда, оны 4 ірет тоқтатып оқыловыстың сам қауы мен таса қауып анық байқар қараңыздар: 1) Терістік қер қартысында қаз (сilde) болоғанда, тустик қартысында

qıstın volıanın kersetin; 2) Teristik çer çartısında kyz volıanda, tystik çartısında çaz volıanın kersetin; 3) Teristik çer çartısında qıst volıanda, tystik çartısında çaz (cilde) volıanın kersetin; 4) teristik çer çartısında kökem volıanda, tystik çartısında kyz volıanın kersetin. Çaz, cilde, kyz, qıst mezgilderinin qacan bastalatın eske alıñızdar.

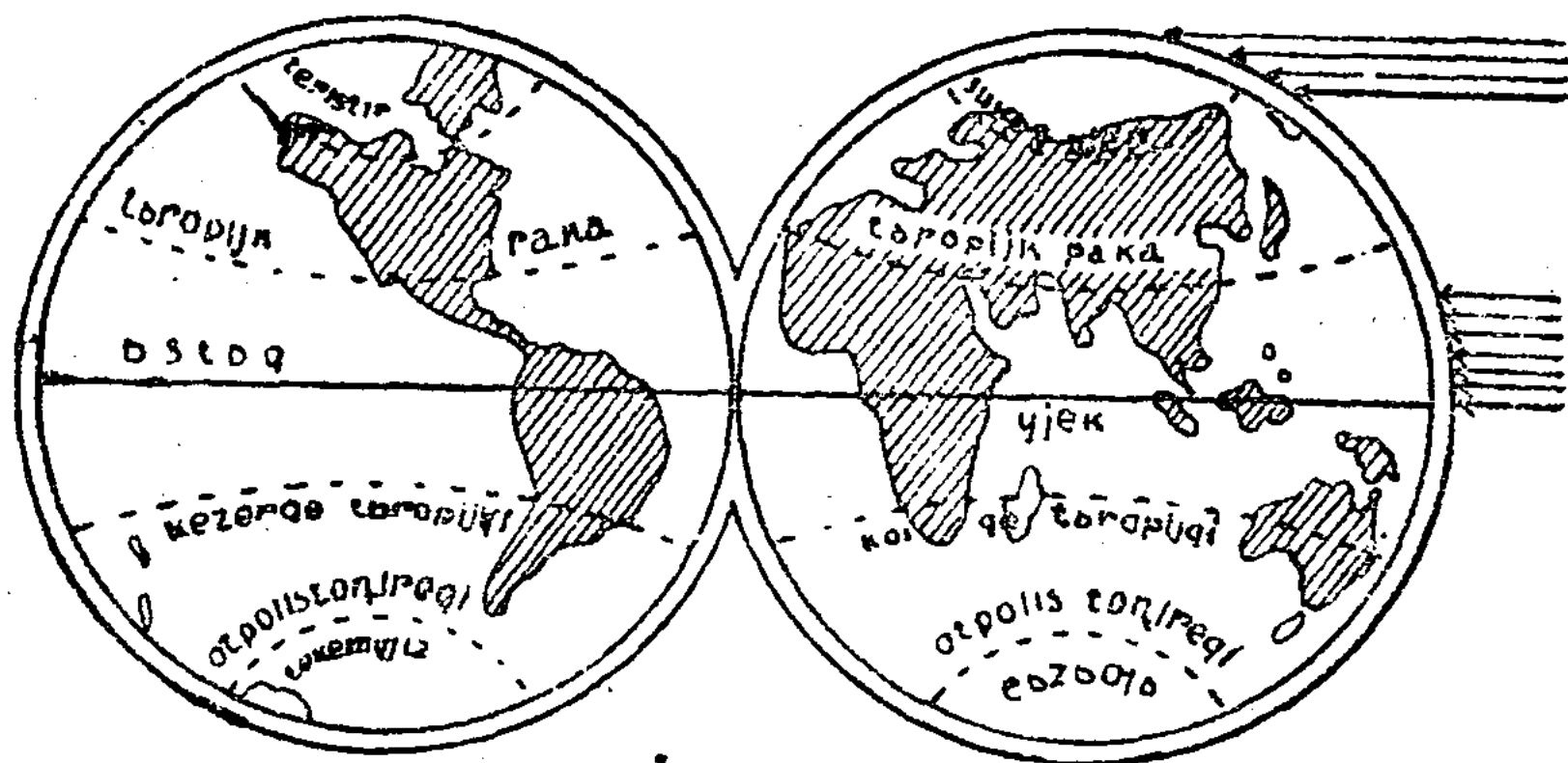
34—Qıstın sygireti. Çer carın çazı (solda), qıstı (onda) mezgilderde künge küninisi

Peliske çaqın çerlerde nelikten uzaq tyn, uzaq kün volatın-
dıqın vajqañızdar.

Bes yjek. Çerdin qızuv volatın çerleri beldev sızbıq-
tın mañajı (tystik teristik çaqtar) beldev sızbıqtın eki çaq-
ında ynemi bıtıq volıp turatın çerdi bıtıq yjek dep ataj-
dı. bıtıq yjektiñ cegi—çeddi (teke) çolı men saratan (cajan)
çolın eki arası (tystik pen teristikten $23\frac{1}{2}$ şıradısta).
Bul yjektiñ künı bıtıq volatın—bıtıq yjekte künniñ közi
qacanda öte çoñar çyredi; kejde naq tövede turatın çaq-
tar da voladı. Bytin çıl voyna çer beti bıtıq volıp,
qıst qar çavmajdı, ezen suvlar qatpajdı. Çıldıñ orta
çılıboz 20 şıradıstan artıq voladı.

bıtıq yjektiñ teristik, tystik çaqtarınan eki qoñır
yjek çalqasadı. Qoñır yjekter $23\frac{1}{2}$ şıradıs pen $66\frac{1}{2}$
şıradıstın arasında kezdesedi. Qoñır yjektiñ çazı çıl-
da, bıtıq ta voladı. Qıst suvıq voladı. Sevebi künniñ
közi qıst tömen çyredi.

Qoңыр yjekterden әri eki salqyn yjek kezdesedi. Salqyn yjekte çazdñ өзinde kyn төмен çyredi. Qys uzaq uvaqyt kyn közi көринbejdi. Pelistik tyn bastalady; 70-paralelde pelistik tyn eki ajoja; 80-paralelde 4 ajoja

35—sygiret çerdin yjekke wəlinyvi.

sozylady. Qys 9-10 aj bolady; çazdñ өзinde de salqyn yjek qardan qur bolmajdy. Qoңыр yjek pen salqyn yjekterdin cegi, teriste teristik salqyn yjek beldevi men tystikte tystik salqyn yjek beldevi men ajyrylady (66¹/₂ qyradysta).

38—çumьs. Eki çer çartьsьn sьzьp, onьn ystine yjekter di belgilep sьzьñьzdar, turojan çerlerinьzdin qaj yjek ekenin qartadan qarap ajyryñьzdar.

40—çumьs Muqalьmderin men birge qartaqja qarap ьstьq çaqtaqь, suvьq çaqtaqь memleketterdi, olardьn qalqьn atandar. Ol memleket qalqьnьn turmьsь men çaratьls çaqdajlarьn ajyryñьdar, qandaj aңdar, qandaj maldar, qustar turatьndьoь men tanьsьñdar.

Qazaqьstan qalqьnьn turmьsь, kesip tyri.

Qazaqьstan çerinin çaqьrарьjакo ernь. Qazaqьstan çerinin көlemi өte zor: uzьnь 3000 kьjlometir, көldeneni 1700 kьjlometir, varьq çerinin көlemi 3 mylijen carь kьjlometir. Bul Resejlik Keңes respəblijesi çerinin 15% ne, kyn batьs Avropa çerinin çartьsьna teңeledi. (Kerman, Pьransь, Jьtalija, Aqьlsьn, Cьbet, Norvek memleketteri tutasь men Qazaqьstan çerine sьjьp ketedi).

Qazaqstan çeri azb Avropada, köbi orta Əzijede, batbsta Edil (Boloja) ezeninin qujbsynan bastap, obybsqa Altaj tav çyjesi, Ojrat, Sibir çerine varbp tireledi. Qazaqstan çeri batbsta Tömengi Edil ölkesi men teristik çaqbnda: Sibir ölkesi, Oral obybsb, Bacqurt respöblijkesi çəne Orta Edil ölkesi men; sybsta Batbstbq Qbtajdbn Sen-Sizen ölkesi men; tystikte Qbrqbyzstan çəne Orta Əzije respöblijkeləri men cektседі.

41 cümbs. 1—obybystan beldev szbqtb tabbdar, Qazaqstan çerinin tystik ceti men teristik ceti necenci obybadsta turojanbn bilinzder.

2. Bas merdijandy tabbdz da, sonan esepetp Qazaqstan çerinin batbs ceti men sybbs ceti necinci obybadsta turojanbn tabbdar.

3. Obybbsqa qarap, köz ven köröp, anyqtap ajbrbp mbaqan çavar verinder:

a) Qazaqstan çer carbnbn teristik çartbsnda ma, nemese tystik çartbsnda ma? (çaqbrapbjalbq keңdiginin ornbn kerset). çavar

b) Girinijctin batbsnda ma, sybbsnda ma (çaqbrapbjalbq uzbydybnybn ornbn kerset).

Çavar

4. Qartaqa qarap Kəspij tenizindegi Qarabuojazdan bastap Qazaqstan çerinin çer cegin ajbrbdar.

5. Qazaqstan qartasna qarap öz obybsnybdz, obybs icinde öz avdanbdz tabbdar. Olardbn çer cegin ajbrbdzdyr, qaj obybs, qaj avdandar men cektседі.

6 Obybsnybdz, avdanbdz çer kölemi qanca? Obybsnybz Qazaqstannbn qaj çerinde turady?

Avdanbdz obybstn qaj çaqbnda turady?

Obybsnybz ven avdanbdzdyr attarbn vilesinzder me, vilmeseңder yjeninder, ajtp çattbndar.

Qazaqstan qalalarb. Qazaqstanda öte iri qala çoq. Qala ataqbn alb otbrojan 20 dan asa çyn orbdar boisa da, olardbn köbi pəselke-qbstaqqə usaqan kickene. Bul qalalardbn köbi, əsirese irileri Qazaqstannbn basqa ölkeler men cektесken çerine taqav çerlerde, ortalbqynda çoqqa taңdyq (sebevi ne?).

Bastb qalalarbnbn biri—Almatb Qazaqstannbn astanalbq qalasb, İle ala tabbnbn sybbs çaq eteginde, Tyrksip temir çolbnbn ystinde (temir çol bstanasynan 8 kijklometir çerde, qalaqa temir çoldbn butaqb kiredi), bstanasbn qosa esepetgende 104000 qalqb var. Almatb qalasbnbn turojan çerinde oqte-tekte çer qozoqalbyp turady, sondbqtan yjlerinin көpciligi, ornqtb voluv ycin, aqac an

salınadı, 2 qatardan artıq bolmajdı. Sonıq kezde qana (Qazaqstan astanası kockennen kejin) qozoalısqqa berik qır, temir men usaq tastı aralastırıp quır (железо-бетон) 3-5 qatar ylken yjler salına vastadı.

Almatınnı yjleri kickene voloan men, kocelerinnı ote tyzyv ligi, kocelerdin eki vetine qatarlasa, qarısa sıqqan adam ajıqtırsız vıjık aqıqtar, koca vojlap kını-tını sıldır qatır aqır qatqan suplar (arqtar) qalaqa ozgece kerek veredi.

Almatınnı ırgeindegi Ala tavdıñ vetine qaraqaj, sırsı aqıqtar oredi, tav vassınnı qar qırsı-qa ketpejdi. Qalanıñ aınalasında, icinde cyrgen, mındaqan, kek tir cemıs vaqcalar var, bul vaqcalarda, ylkendigi, tıttılıgi men ataqr sıqqan Almatınnı almalar („aport“) oredi.

Almatı qalasında Qazaqstannıñ olkelik mekemelerinen vasa iri-iri qoqarqr oquv orındar var: muqalymdar qoqaratın ynistet, mal mamandar men mal dırigerlerin qetistiretin ynistet, avıl carıvassılyqr ynisteti dırigerler qoqaratın ynistet, kemy-nester yniveristeti—bul mektepterde mındaqan qumırsı eñbekci qastar oqrıdı.

35—sygiret Almatı qalasındaq mädenijet vaqcası.

Semej qalası-Qazaqstannıñ sıqrıs ovılsınnıñ ortalıqr, Ertıs ezeninnı eki qaqasına salınqan, kovi ezeninnı oñ qaq, azı sol qaq vetinde (bul völegi qana semej derataladı). Tyriksip temir qol qalanı qarır oredi, 92000 qalıq var. Ertıs ezeninde qaz voj Semejden qoqar (Tavıltumılyqna cejin) tomen adam, cyk tasıjtn kemeler cyzedi. Semej qalasınnı sıqrıs ovılsı ycin öndiris, esirese mädenijet qoninen mañız ylken. Munda teri, vılojar, icek, savın, sıra zaııttar men bir nece ot tijirmenderi var.

Sonıq kezde Semej qalasında (qana Semejde) qarır odaqtıq mañız var ylken et kəmbijnatı salınır qatır.

Semejde mamandar qetistiretin orta däreceli mektepter ote kəp (10-15 degen teqnıjkem var), bul mektepterdin bir qatarınnı Qazaqstandıq mañız var.

Qyzılqar qalası—Qaraqandı ovılsınnıñ ortalıqr, Esil suvınnı vojına salınqan, 64000 qalıq var. Omvı temir qol Qyzılqardı vasa cyredi; bul qoldıñ Aqmola Qaraqandıqa varatın vutaqr osı qaladan oredi. Mun-

da vьlojarь, teri, qьrom meqaniьke zavьttarь, piьma pəvirigi, mal soьp et toьazьtatьn, kənservi ʃasajtьn zavьt var.

Oral (Teke). qalasь—Batьs ovьlsьnnь ortalьoь, ʃajьq (Oral) əzeniniь oь ʃaq ʃaoьasьna salьnoьan, 42000 qalqь var. Oral qalasьna Saratav qalasьnan cьoьp temir ʃol varadь, ʃajьq suvьnda Oral qalasь men Yьcik (Gərijip) qalasь arasьnda adam, ʃyk tasьjtьn kemeler ʃyredi. Oral qalasьnda teri, vьlojarь zavьttarь, piьma pəvirigi tyrli məcijnelerdin ər tyrli mycelerin ʃasajtьn, cьoьnnan kir qujatьn zavьt, mal soьp etin qatьratьn (qolodelnik) kənservi ʃasajtьn ylken əndiris ornь var, astьq tarataьn bir nece iri-iri ot tijirmenderi var (olardьn keь birevleri təvligine 170 ton tartadь).

Cimkent—Qazaьystannь tyrtik ovьlsьnnь ortalьoь, Tyrksip temir ʃolnnь voьnda, 32000 qalqь var.

Aqteve—ezi attas ovьlsьnnь ortalьoь, Samar-Zalatavьs ʃolnnь voьnda, 30000 qalqь var.

ʃoьjarьda attarь ataloьandardan basqa bir sьpьra uvaq qalalar var. Bul qalalardьn kəvi ilgergi mezgilderde yjezdin, əkiriktin ortalьoь volьp basqaruv ʃəninde bьoajь voloьandьqtan, keь birevleriniь alьs-beris, savda satuv iretinde maьzь voloьandьqtan qala atanьp ketken, bular: **Atьasar** (7000 qalqь var), **ʃərkent** (14000 q.), **Zajьsan** (10000 q.), **Qazalь** (10500 q.), **Əvlije-ata** (30500), **Qarqaralь** (8400 q.), **Kəkcə tav** (12500 q.), **Əleksandьr portь** (2500 q.), **Yьskəmin** (1600 q.) **Galqar** (8000 q.) Bul qalalardьn icinde ylkendik iretinen de, əndiris iretinen de maьzь zorь Əvlije ata qalasь.

Keьnes ykimeti ornar, onerli kesip orьndarь kyceje vastaojalь, əsirese 5 ʃьldьq ʃospardь 4 ʃьlda orьndav iretinde iri-iri zavьt, pəvirikter acьluv mьndaoьan kijlo-metir temir ʃoldar salьnuv, iri sapqozdar quьyluv men qatar Qazaьystanda ʃumьscьlar orьnoьan ʃaьa **satsьjal-dь qalalar** pajda vola vastadь. Bul qalalar aj sanar, ʃьl sanar əsip oьtьr, keь birevleri az ʃьldьn icinde adam ajtqьsəz volьp əzgerip, ylkeьip Qazaьystannь alьdьnoь qatardaь qalalarьna ʃetip qar oьtьr. Bul ajtьloьan satsьjal-dь ʃumьscь qalalarьnnь sьrtqь tyri, icki qatьnas ireti

burannan kele çatqan qalalardan vytindej özgece. Munda bar nərse öndiris tilegine vaojnojan, munda turatyn adamdardyn cumbscy men qyzmetkerlerdin kyndelikti qatynas, aralastarynda ujmebyldyq ijsi anqyp turady. turatyn cumbs qylatyn, tamaq icetin, moncaja tysetin, ojn-savyj keretin, qydyryp kənil acatyn, cas balalardy tərviyelejtin oryndary birge volady. Bul qalalar: **Ajagez ьstansasy**—Tyriksip temir col ystinde, 1928—cyldan bastap salyna bastady, 10000 daj qalqy bar. **Dasser**, **M**—t Kəspij tenizine cəqyn **Çem** (Embi) munajy cəqatyn cərdəgi cumbscylyar turatyn qalalar, Yjcik qalasynan cəqyp temir col varady (tar col uzynbyjy 110 kijklometir), 12000 qalqy bar. **Qarsaqraj**, **Bajqoqyr**, **Çezqazqan**—mys cəqaratyn cumbscylyar qalasy, ycevi bir-birine tar temir col men vajlanysqan, 15000 qalqy bar. **Paqta-aral**—əzi atty avdannyn ortalbyjy, iri maqta sapqozy cumbscylyar turatyn qala, 10000 qalqy bar. **Rijdir-qoroqasyn** men senik cəqatyn ylken zavıttyn qasyna salynqan cumbscylyar qalasy, **Əskəmin** qalasy men tar temir col arqyly vajlanysady, 33000 qalqy bar. **Qaraqandy** əzi attas avdannyn ortalbyjy, 1930-cyldan ojana bastap acylojan tas kəmir cəqaratyn cumbscylyar qalasy, 40—50 myn qalqy bar, kyn sanap əsip kele cətyr.

42 cumbs. Çoqaryda attary atalojan qalalardy Qazaqystan qartasyna qarap tabyndar.

Qazaqystan əzen-deri. Qazaqystan cərinde ulby-kicili bir az əzender bar, bir aq olardyn icinde Keqes odaqynyn basqa cərlərinde uc rajtyn dajəte ylken əzender cəq. Qazaqystan əzenderin

38—sygiret. Çem suvy

aqys vaojytyna qaraj 4 ke volyvge volady: 1) Kəspij tenizine qujatyn əzender; 2) Aral tenizine qujatyn əzender; 3) Balqac kəline qujatyn əzender; 4) Ertis pen onyn salalary.

Kəspij (Atrav) çazbındaq özenderdiñ içindegi ylkeni—**Çajbq** (Oral) özeni, Oral tavlarnan cəjad (qajda qujad?). Çajbqtñ salalar tolp çatır bastılar: **Cağan** men **Ertek** oñ çaqñnan, **Cñqırlav** men **Elek-sol** çaqñnan qujad.

Çajbqtñ arnası tegis emes, keñ bir çerlerinen suv dñ qattı aqısnan qum otırıp tajzdar qaloan, son dñqtan munda ylkemeler çuze almadı. Tyvi çalpaq tajzcy kemeler **Teke** (Oral) men **Yıcık** qalalar arasında ojana çuzedi: **Kəspij** çazbında **Çajbqtan** soñq özender **Ojı, Saqız, Çem, Muqalçır** tavlarnan cəjad (qajda qujad?), suvlar accı keledi.

Aral—Balqac çazbındaq özenderdiñ ylkeni **Sırdarja** (qajda qujad?).

Əngiren, Cırcıq, Arıs attı salalar var. **Sırdarja** nñ da, onñ salalar nñ da çer suvojaruv ycin mañız ete zor. Tystik **Qazaqstanda** çıl sanap kəveyip kele çatqan maqta, basqa tyrlı mədenij esimdikter osı özendər arqı suvojarıladı.

Sırdan soñq bul çazbtaq batıs özendər: **Sarın suv, Talas, Cuv**. Cuv özeniniñ caruvacybq mañız ete zor, mañajnda salnatın mñdağan kektir maqta me-mədenij egister suvdı Cuvdan aladı. Osı kyni **Qazaqstan** men **Qırqızstan** çerleriniñ cək arasında (**Çəgöripke** qalasınñ qasınan) bastır ylkem toğan cavyb çatır, bul toğan arqı Cuv suv nñ kövi çazbqa cəjarıb, maqta, majb egisterdi suvojaruvoja çumsalmaqcy. **İrğız** ven **Torğaj** özendəri bul çazbtaq özendər diñ kornektilerinen sanaladı.

Balqaca qujatın özendər diñ bastılar: **İle, Qaratat, Aqsuv, Lepsi, Ajakoz** (qartaqa qarap bulardñ salalar n atandır).

Qazaqstannñ teristik cəjbsında **Ertis** özeni var. Bul **Qazaqstan** özendəriniñ içindegi ylkem. **Ertis** əri endi, əri tereñ, vassınan saqasna cejin iri—iri kemeler çuzedi. Kəktemde **Ertis** tasır, suv arnasına cəjır alqaptaroja çajladı. Suv çajloğan çerlerge cavyndıq cəp sote çaqı cəjad. **Ertis**tiñ **Tovı, Esil** attı eki ylkem tıasınan basqa cəjarqı çaqında: **Qurcum, Narın,**

Buqtarma, Olbe, K  k pekti, Byken degen salalar   bar (qartadan k  rsetin  der).

Qazaq  stan k  l-deri. Qazaq  stan   erinde   zenge qaraqanda k  l k  p. Qazaq  stannn  n At  rav tenizi   aq  nda **K  spi  j (At  rav) k  li** bar (Mun   qal  bq ylkendiginen teniz dep ataj  b). Munan basqa ataq  b k  lderden—**Dender, Calqar, Telegen Tentek, Qara baspaq, Eskene, Aq  k  l, Qam  s—Samar k  lder**i.

Aral Balqac   az  b  nda da k  lder k  p. Munda  b ataq  b k  lder: Aral, Balqac, Sarmal-k  l, Qorqan tuz, Qara bat  r, Golaq   ijde, Calqar teniz,   arqamas, Ala k  l   amanaq k  l, Cubar teniz, Or  s K  l, Sar  jora, Cubala  n,   ajsa  n, Marqa k  l.

Dala   az  b  nda  b ylken k  lder: **Qor  jal  n,   ajsa, Calqar, Qara  aj  b,   eldib  j,   aq  b  .** Bul k  lderdi suv  nn  n d  mine qaraj ycke b  lyvge bolad  b: tuc  b, alojav, acc  b.

Tuc  b k  lderdi  n ataq  b  lar  b:   ajsa  n—n  r, Qor  jal  n, Marqa k  l. Tuz  b (acc  b) k  lderdi  n e  n ylkeni,   rijne, K  spi  j. K  spi  j  n c    b  s   aq bas   Qara-bu  jaz,   li qolt  qtan baslap—Qazaq  stan  ja qaraj  b, bal  bq, tuz k  sibi ycin caruva  ja   te   aq  bdaj  b. Tuz  b k  lderdi  n budan qala berdi bast  blar  b: Dender, Calqar tenizi, Ala-k  l.

Suv   alojav k  lderdi  n ylkenderi: Aral, Balqac. Bul ekevinde de bal  kesibi mol, Aralda ylken kemeler   yzedi. Aral dynijede  gi k  lderdi  n e  n

39—s  vret   skemin qalas   qasb  nan qaraqanda Olbe   zeni arnas  nn  n k  rini  si

40—syziret Marqa k  ldi  n tystik   aqas   (Marqa k  lgi  n   z  nd  b   35, k  ld neni 15 k  jlometir,   erendigi 30 metir, teniz betinen bi  iktigi 4616 p  vt)

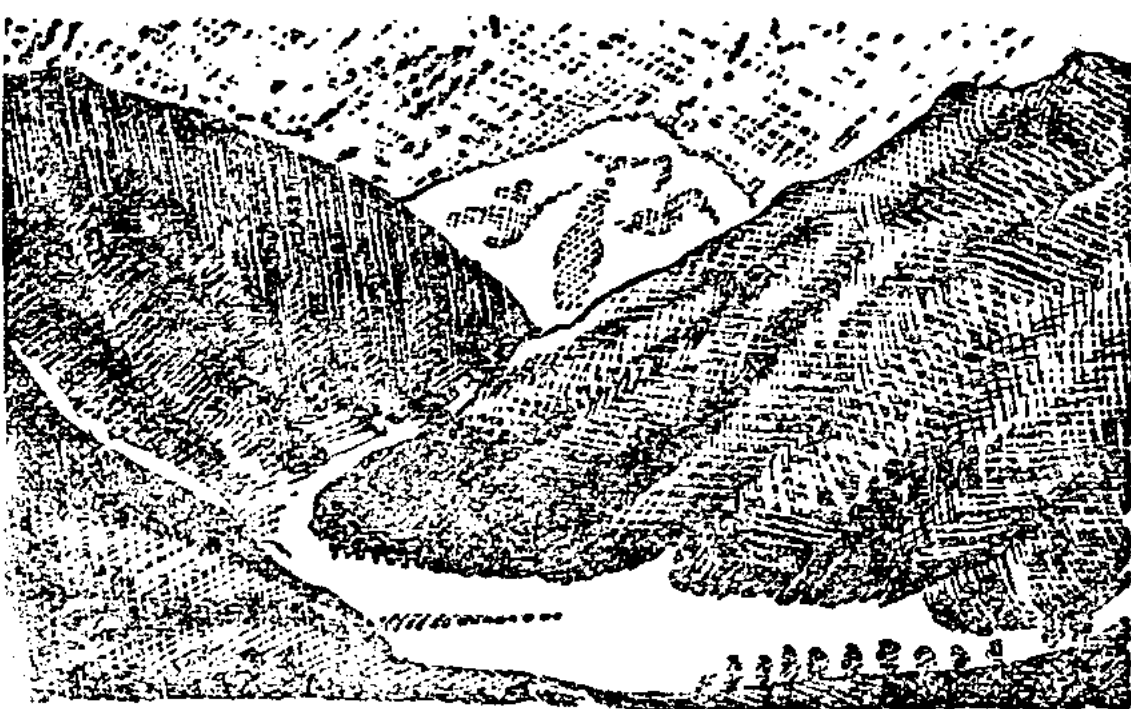
ylkeni = avmьbь 65500 carcbь kilometir, teniz betinen bi-jiktigi 164 puvt, eñ tereñ çeri 50 metir. Balqactьn teniz betinen bi-jiktigi 350 metir camasьnda.

(Qartaqja qarap attarь atalojan kolderdi tavьndar, Balqac, Çajsan özenderiniñ ylkendigin elcep körinder).

Qazaqьstan çerinde ekijander men tutasьp çatqan tenizder çoq. Kel sьjaqtь tuьbьq volojan men, ylkendigine qaraj Kəspij men Araldь teniz dep atajdь. Aral tenizi tygelge çaqьn Qazaqьstan çerinde.

Qazaqьstan çeriniñ beti. Qazaqьstan çeriniñ beti bir kelki bitpegen. Kyn batьstan cьoььsqa qaraj çyrgen saьn çeriniñ beti bi-jikter, eñ cьoььs burьcьnda qьsь—çazь qarь arьlmajtьn Altaj sьjaqtь zənger tavlar kezdesedi. Cьoььstan batьsqa qaraj basqan saьn beti alasara veredi. Kəspij teniziniñ çəqasьna çetkende teniz betinen de o mender ketedi.

Qazaqьstan çeriniñ kövi çazьq volojan men, keñ çazьqtardьn arasьnda biri men biri çalojasa bitken tavlar, deñesler, belder var. Cьoььstan bastap Altaj, Tarbaqtaaj, si-lemderi, Çəngar, He

41—sygiret He ala tavьndaqь qarь cьoььnar.

ala tavlarь Çeti suvdь aьnalьp arasьn yzbej tizbektelip otyradь. Altaj çyjesiniñ cəcьraçan butaqtarь Semej, Qarqa-

42—sygiret Tystik Altajda tavdьn big köpiniñ

batьsьnda sьrt belderi var.

qaralь maңьnda-çь eñkevlerge sejin varadь. Oral tavlarьnьn ajaçь Aqtəwe qalasьnьn cьoььs çaqьn ala kirip Muçalçьr tavь ataladь. Qazaqьs tannьn tystik cьoььsьnda Ystirt

Muqalçyr tavlary onca bijik emes, eñ bijik coqysy Əprok—580 metir.

Ystirttiñ teristik beti tik çarlı, adyrlı keledi, bul çarlar aynalasındaçy çazyqtan 185 metirdej çoqary turadı. Ystirttiñ ysti adam ajytqysyz keñ çazyq, ystirt 155 mñ carcy saqyrm çer alıp çatadı, munñ köbi Qazaqystan çerinde. Qazaqystan tavlarynñ eñ bijigi Təncən tavlary (Ala tavlary). Bul tavlardyñ keñ birevleriniñ bijiktigi 6 mñ metirdiñ ystine soqadı. Qazaqystan men Qyrgyzystannñ cək aralyqyna çaqyn **Qan—təñiri** coqysynñ bijiktigi Təncənniñ eñ bijik çeri-7200 metir. Təncən tavlarynñ beti köbine aqacsyz çalaqas, cñdy, quzdy keledi, tastardyñ arasynan sarqyraqan çylojalar kəp aqadı, bul suvlar egistik suvjaruv ycin pajdalana-dy. Altaj men Tarvaqataj tavlary Təncənnan kəp alasa bir aq quzy, cñy az, majda topyraqtı, sondyqtan esim-dikke Təncəndaj emes, vaj keledi.

43—çumby. 1) Qazaqystannñ vojavly qartasyna qarap batystan cöqysqa qaraj çer betiniñ tyrin vajqandar.

2) Çoqaryda attary atalojan tavlardy tabyndar. Altajdyñ Qarqaralyqa qaraj sozbylojan vöcekteriniñ qartadan qarap attaryn atandar.

3) Sizdiñ ovlysyñyzda, avdanlyñyzda qandaj tavlary var, olar qaj tavlaryqa qosylady?

4) Sizdiñ tavlaryñyzdyñ bijiktigi qanca, betine aqas cəp cöqya ma?

Qazaqystan çerin Muqalçyr tavyna taman Altajdan bastap cöqyan sarı arqa beliki eki çazyq eñkevge völedi. Teristik çaqyndaçy çazyq Sibir çazyqy men tyjisedi. Tystik çaqyndaçy eñkev Aral—Balqas çazyqy dep atalady. Muqalçardan Kəspijge cejin sozbylojan eñkev Atyrav çazyqy, nemese Kəspij çazyqy atalady. Kəspij çazyqy, Aral-Balqas çazyqynñ tystik çaqy çəne Çeti suvdaçy eñkev Ortalyq Əzijedegi Turan çazyqynñ Qazaqystanoja qarajojan völimi esevinde.

Qazaqystan özenderi Altaj, Təncən çotalarynan qazaq çeriniñ bel omırtqası syjaqtı bellerden cöcyr çoqarydaçy eñkevlerdi quvalaj aqadı.

Atyrav çazyqy. Teristikte syrt tavynñ taravlary men cöqysta Muqalçar tavlary tystik cöqys çaq cetinde Ystirt dənesi men cəktesedi.

A al—Balqac җазығы. Муоҗалҗар тавларынан Арал теңизинен bastap, сыоҗыста Тарваоҗатај, Сыңоҗыс тавларына сејін сызыладь. Теристик җақ cetinde сарь арқаньы вель мен җапсарласадь. Тустик җаоҗында Туран ојрать мен җалоҗасыр кетеді.

Атырав, Арал—Balqac җазықтарында суvsыз қум, татыр cөлдер, accыь сортаң cөлдер көр кездеседі. Betpaқтың даласы (көлемі 70 мың сарсы сақьрым), Qaraqum Qызы—qum, Сарь-qum, Моҗың-qum, Tav-qum, Тај-soј-оҗан, Нарьң qumдарь осы екі җазықтың icinde.

Dala җазығы (Batьs Sibir җазығы деп де аталадь) сыоҗыста Altaј тавларының etegi мен җапсарласадь. Dala җазығы бир ыңоҗај tegis keledi. Көкce tav, Мыјаз, Bajan авль тавларьң, өзenderдің суv аоҗарларьң бир-биринен ајьроҗан дөңesterді қоспаоҗанда, бул җазықта вијик тавлар, дөңester қоқ.

44 җумыс. Qazaқьstannың војавль қартасына қарап қооҗарьда ајьтылоҗан 3 җазықтың cегін ајьрыңдар, әр җазықта қандај тавлар, вельдер, қумдар, cөлдер, өзender, көлдер бар, қартаоҗа қарап тавьңьздар.

Өз овьльсьңьздың қай җазықта екendigin тавьңдар.

Ava ырајь. Qazaқьstan җери өкijanderden өте алыс җатыр, сондықтан оның ава ырајь әрі қуроҗақ, әрі бир қалыпта турмајдь, ајьнымалы: қысы суvsық, җазы ысыы volоҗань секildi kyндizgi ава мен тыңги ава арасьнда да ылкен ајьрма volадь. Qazaқьstannың icindegi Кәспij, Арал теңиздері, Balqac көлі аваньы қуроҗақтыоҗына көр әсер ete алмајдь.

Қуроҗақ аваньы белгилери-аваньы тез өзгерip отьруvь, қыстың өте суvsықтыоҗь, җаздың ыстыоҗь, көктем мен кыздың қысқалыоҗь, аваньы қуроҗақтыоҗь, җавьнның, қардың аздыоҗь ватыстан сыоҗьсқа, теристиктен тустикке җьрген сайьң кьyseje вeredі. Мысалы, ватыста-Томеңги Edil өлкеси мен cektes җерлерде қыл војьна tysetin сувдың (қар җавьнның) көртігі 300-400 mellijmetir, орта esep пен авазьнның қылдық қылыыоҗь, selsija мен, $+4^{\circ}$; бир азьбрақ тустикке ketstek, 50° пен 52° теристик кеңдикте сувдың сань 200—250 mellijmetirge ceјін кемijди де, қылыыоҗь 6° қа ceјін көтерiledі. Буданда тустикке ketsek суv сань таоҗь азајадь, 50° теристик кеңдикте қылоҗа 80—100 mellimetir оҗана җавьң җавадь, қылыыоҗь $+8^{\circ}$ қа варадь. Бул җер-

Surav: 1. Qazaqstan avasynny qurqaq boluv sebebi ne-likten?

2. Qurqaq avasynny belgileri qandaj?

3. Qurqaqsyny Qazaqstannny qaj çaqynda, kystirek vastasta ma cbyasta ma, teristikte me nemese tystikte me?

4. Qazaqstannny qaj çerlerinin qys uzar, çaz qysqa, qaj çerlerinde kerisince volady?

5. Çyl vojyna 300-400 mellijmetir 200-250 mellijmetir, 80-100 mellijmetir çavyn qar çavatyn sdyrmdar qaj çerlerde, qartadan koi-setinder?

6. Qar men çavyn suvy çetkiliksiz volandyqtan, qaj çerler de egin adeji qoldan suvqarylady? qartadan kerset.

7. Qazaqstannny qaj çerlerinde egin kec salynsa suvqqa usrap zyan tavady, qaj çerlerde kynni estyqnan suvsyzdyqtan zyjandajdy?

8. Qazaqstan çerlerinde çeldi kerp volatyn sebebi ne-likten?

9. Çeldi vaqytyna qaraj Qazaqstandy necege belyvge volady? Qaj çerlerde qandaj çelder soqady?

10. Sizder turqan çerde qjnuvar, yjel ajlarında çalybqtyn suvqtyqtny ortaca qbradyss qanca?

11. Sizde qys uzaq pa, çaz uzaq pa?

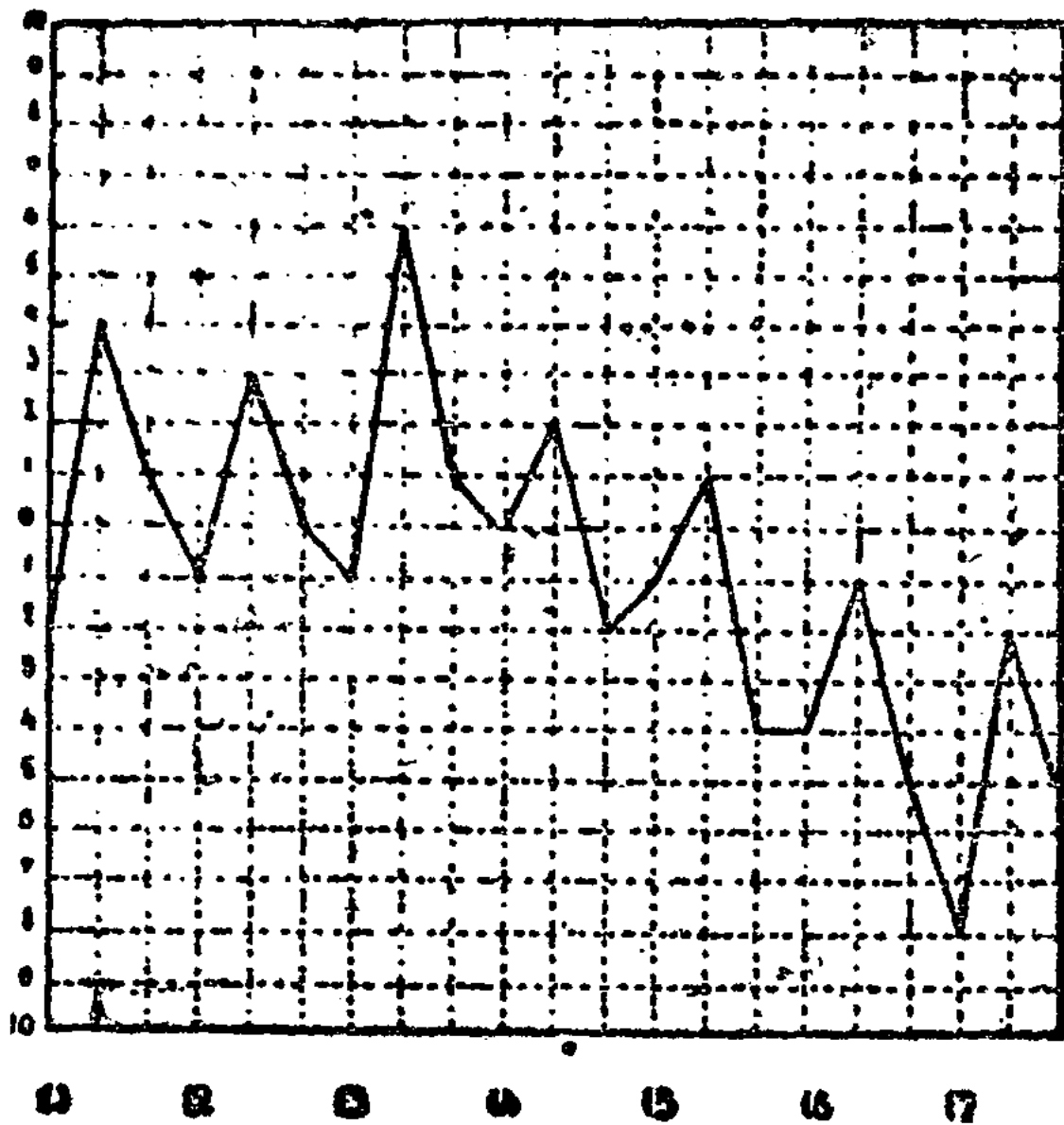
12. Sizdin çerinizde ava brybny qandaj tyrlerinen egindik kerp zyan tavady?

36 с у м б с.

Mekteptin kelenke çaqyna termometir ilinder. Termometirdin kersetken syjrynny bir tavlityn icinde 3 iret çazyp otyrmdar: erte (saqat 7 de) kyndiz—(s. 1 de), kec—(s. 9 da). Çazqan syjrylarqndy qozyp, bir tavlityn orta çalybqtyn ajryndardar.

ESKERTYV:

Ava brybny anyq vajqav usin, 10 kynde ava brybny vaqylar otyratyn 3-4 baladan birijgadi belgilev kerrek. Bular belgilegen saqattarda termotirdin kersetken syjrynny

43-Sygiret. Ava brybny dijaqramy. Sybyq syzyqtar avasynny däreçesin koi-setedi. Osy ylgige qarap qaqazdy kerege kez qyp syzyndar. Termometirdin koi-setken däreçesin (qbradyssn) nykte men belgilenizder, odan kejin nykteiordiy arasyn syzyq pen qosyndardar.

çazır otırsın. 10 kyn etkennen kejin 10 kynnıñ voıña çazoan sıjırlardı - sygirette kersetilgendej sınıq sızqıtar men çalıp etken kynderdiñ çılısqı derejesin kersetinder.

46 cıms. 10 kynnıñ voıña çeldiñ esken vaqıtın vaj- qap, kycin çazındar. 10 kyn etkennen kejin çeldiñ teristen, onnan qaxca eskenin sanındar. Bul cımsı da çoıarında ajtyloın eirijgedige mindettender. Aj sajnı çeldiñ soqqan vaqıtın, kycin kersetip, tyrlı voıavoıa voıap diıagıram çasap mektep kulozına ilip qoıındar.

47 cıms. Ava ırajın vajqap otıratın ıstansızqa, avı carıvacısqı mezejine varıp öz avdandarınzdyñ ava çaqıdajın kersetetin derekteri men tanısındar, olardıñ vastıqtarın men ke- desinder. Osı iret pen çajnaoın var materijaldarınzdan diı- oıramdar çasap mektep mezejine ilinder. Egerde turoın çerlerinde ava ırajın vaqılaytın ıstansa, avı carıvacısqı mezeji nemese avı carıvacısqı ıstansasız bolmasa, onda çer belimi kensesine, avdandıq aqıranomıa varıp keçesip avdan ava ırajı tıvralı kerek materijal çajnındar.

Qazaqıstan çeriniñ qırtıs. Osimdik bolsın, çer qırtısız bolsın avanın ırajına qaraj tyrlı kejipte voladı. Sondıqtan çer qırtısız tyrlı de, ava ırajı sıjaqtı, paral- de voıların men sıdırmıdar bir biri men qarasa çatadı. Ekinci çaoınan, Qazaqıstan çeriniñ köbi ilgergizaman- darda Kespıı teıizi suvınzın astında voloın. Kespııdıñ suvı teristikten tıstikke qaraj birte-birte taratılqandıq- tan, Qazaqıstan çeriniñ suv astınan sıoıuvı da bir uva- qıtta volmaoın. Qazaqıstan topraqınzın teristikten tıstikke ketken sajnı (paraleli attaoın sajnı) özgerip otır- uvına, erijne, munıñ da kıp әseri voloın.

Çer qırtısstarınzın tyrlerine qaraj Qazaqıstandı tert sıdırmıa belıvge voladı.

Birinci-teristik sıdırmı, bul qoıır dala sıdırmı dep te ataladı. Bul sıdırmınzın teristiginde topraqı çara, sıvinıñ deni aq sıp voladı.

Mundaqı çara topraqtın tyrlı Keçes Odaoınzın Avıropalıq beliminde usırajtın çara topraqtan qajtadı. Eitken men bul çara topraqta aldınoı qatardaı to- praqtın nıı lep sanaladı. Munda çañadan avdarılqın çerге çañartpaı әndemeı 5-7 çıl qatarınan egin ekse de astıq çaqsa sıoıadı. Tıstikke ketken sajnı çara to- praq qoıır tartı beredi. Munı qoıır kecten deıdi.

Qoңыр көctenniң cыоымталдыоы qara topъpaqтан ana qur-
 ьm кем volady. Буоan, әrijне, çавьnnың кемдиги de
 әсер etedi. Мысалы, qara topъpaqть çerlerde çы-война
 çavoan qar мен çавьnnың сувь 300-400 mellijmetir vol-
 sa, qoңыр көctenli çerlerdiң çавнь 275 mellimetirden
 arыtpaidy. Degen мен, qoңыр көctendi çerde egis ycin
 çaramdy деп esepтеледи. Буl сьдырьмда тircilik қылатын
 адамдардың caruva tyри topъpaqына qaraj quryloan: терис-
 тигинде carувань deni avъspaly dәнди egis bolsa, tysti-
 гинде mal carуvasь vasymdav volъp egin мен aralasady.
 Буl сьдырьмның терistik cegi qajыңdy orman avdандарь
 мен tutasady, tystik cegi терistik кендиктиң 51-53-ine
 cejin varъp, Ertъs өzeniniң oң çaоына cыqqannan кейin
 tystik cыоыsqa qaraj еңкеједи.

Ekinci-orta сьдырьм qurоaq dala сьдырьмь деп te
 atalady. Munъң терistiginдеги qoңыр көcten tystikke ket-
 ken sajып vozojы tarta beredi. Sonъ менен qa'ar onъң
 cыоымдылыоы da кемij beredi, буl topъpaqть vozojы көc-
 ten деп ataidy. Aq cөp azajъp, cөviniң deni çuvsanoja
 aynalady. Munda çavнь az çavady, сондықтан ылоjы аз,
 çer qыртысында vozarъp çatqan accь tuzdy topъpaqtar
 көp kezdesedi. Çer qыртысның булаj volуvь carувань
 tyrine әсер etedi. Munda carуваньң negizgi tyри—cala
 көcпeli mal carуvasь. Orta сьдырьмның cegi-терistikte
 51° ten bastap tystikte 49° qa cejin varady.

Ycinci—tystik сьдырьм, saqarоja usas dala сьдырь-
 мь деп te atalady. Munъң терistik ceti 49° dan bastap
 tystikti Qazaqъstan cegine cejin sozыlp Qazaqъstannың
 bytin tystigin alъp çatъp. Буl сьдырьмның topъpaqы vozo-
 jы көkcil tysti cыоымталдыоы nasar keledi. Qazaqъstan-
 daoъ ataqть cөlder мен qumdar osъ сьдырьmoja kiredi.
 Topъpaqының nasarлыоы мен qatar munda çavнь da өte
 az volady (qara topъpaqть сьдырьмнан 3 ese az). Gerin-
 de tuz, sor көp volady. Буl сьдырьмның çeri çaratыlmъs
 qalpyнда paјdalanуvoja çaramsъz. Mundaоъ carуvasьлыq-
 тың negizgi tyри çajылыс arqылы mal vaоуv. Кей bir çerle-
 rinde oјдыm—oјдыm qoңыр topъpaqть çerler kezdesedi,
 буl çerлерге egin салынады. Cөviniң deni qara çuvsan
 (taspa qara), көкpek, ijzen, evelek, ijt—sijgek volady;
 qumдарына qumarсьq, кей bir çerlerine seksevil cыoady.

44—sygiret. Qum saqarasına cыqqan seksevil aqasъ.

men kęktin arasыndaj aјırma var. Ilin bir belegi mal baqsa, ikinci belegi mędenij egistikter egip pajda etedi.

Tertinci—tikcil qırtıs sьdьrmъ. Bul sьdьrmъja Qazaqıstannın cыqıssыnda Altaj, Tarbaqataj, Tьjancan tav ajmaqtarъ kiredi. Munda, ęerdin vijktegine qaraj, torьraqъ әr tyrlı voladъ. Dalanın qara qoңır, voz qoңır torьraqъ vijikke ketken saјın ęzgere kele qara torьraq pen, nemese ęzgece bitken tav qırtıssыna tutasadъ. Bul әsirese tystik cыqısta acыq vajqaladъ: tav basыndaqъ męngilik qardan, oqan ęaloјas adam ajtqıssыз bitip cыqqan savыnnan, ormannan, bastap qara torьraqtyq qoңır, vozqыл torьraqtar almasa varьp dalanın qumьna tutasadъ.

Bul sьdьrmъda caruvanь qaj tyre de var: egin cөлge de salьnadъ, suvqarыlp ta salьnadъ; odan basqa, mal baqıuv, orman, bal qurtın asьrav, baqcacыlьq, aңcыlьq kesipteri de mol.

43 qumъs. Qazaqıstannın ęaratals qartassыna qarap ęo-
qarыda attarъ ataloјan ęer qırtıssыnn 4 sьdьrmınn cek arasын kęr-
setinder. Qazaqıstannın voјavssыз qartassыn tavьp alьp, torьraq-
nn tysine qaraj sьdьrmъdardъ әr tyrlı voјavoja voјandар.

Surav: 1) ęer qırtıssыnn caruvanь tyrine qandaj әseri voladъ?

2) Qazaqıstan ęer qırtıssыnn teristik sьdьrmъnda sьjrdъ, tystik sьdьrmъnda qoj men tyjeni kęp asьrajtın sevesi nelikten?

3) Sizdin avdan men ovyssыdьzдын ęeri qaj sьdьrmъja ęatadъ?

4) Ava braj men çer qırtıssı arasında qandaj vajlanıssı var? Qazaqıstan çeriniñ ava braj men çer qırtıssı arasındaqı vajlanıssı ajtır berinder).

5) Manajlarınızdıñ topraqı qandaj dep ataladı?

6. Qandaj topraq egiske qolajı, cıyındı keledi?

49 cımsı. Çaz cıqqan son temir kyrek aıssı zeryvıngı cıyır dalanıñ er çerlerinen çer qırtıssıñ topraqınan (zırtıv ycin tyr cıjnandar.

45 — Sygiret. 1-ylgi ycin oıır aloqan çerdiñ qırtıssı (tutas).

2-tyvi, qaqraqı cıq cıcık (qırtıssa caqtar çasalqan,

4-Çıcıktıñ tyvi, 4 cıcıktıñ qaqraqı.

ESKERTYV: Çer qırtıssıñan tyr aloqanda, mınadaj edis qoldanuv kerek: uzındıqı da, terendigi de bir metir camasında çerdi qazındar; qazıan cıqırlarınızdıñ kyn çaq qavırtıssı tip-tik bolsın, temir kyrek pen qavırtıssı qırnar tegistender (bulajca istev qırtıssıñ qavattarın acıq vajqav ycin kerek). Endi qırtıssıñ qavattarına qarap, qaj qavattıñ qalıñ, qajssıñ cıqa ekendigin ajrındar. Endi qırtıssıñ qavattıñan kirpic sıjaqtı qır pıcaq pen oıır tyr alyñız, aloqan tyrlerinizdi vuzvaj, terendikten aloqandarınız qanca çazır, tyr cıjnaqan cıcıkke salıñızdar.

Qazaqıstan çeriniñ esimdigı. Qazaqıstannıñ ava brajı men topraqına usap esimdigı de tyrlı-tyrlı.

Ava men çer qırtıssı sıjaqtı, esimdiktiñ tyri de teristikten tystikke ketken saıñ özgerip, ıstıqqa, qurıaqcılıqqa, accı topraqqa lajıqtalıp, vejimdele beredi.

Qazaqıstan çeriniñ esimdigin, tyrine qaraj, parallelder men çarbsa çatqan tert sıdarmıja velyvge voladı.

Birinci — ortaca çavındı, tyrlı cıptı sıdarmı. Bul sıdarmı Qazaqıstannıñ teristiginde qara topraqtı çerlerinde quvalaj çatadı. Bul sıdarmıñ esimdigı qalıñ kilemniñ tyrindey tyrlı, gyldi, dıñdi keledi. Cıvine voz aralas cıjadı. Vozdıñ icinde betege, tyrlı çonısqalar, balavsa cıpter voladı. Topraqı egiske, cıvi malıja qolajı volojandıqtan bul sıdarmıda qalıq cıji otıradı.

Ekinci — vozı qurıaq dala sıdarmı. Bul birinci sıdarmıñ tystiginde, kectandı topraqtarıja tuvra

kөledi. Munda өсімдік тұрғыта, сиректеп болады, килем тырине ұсақан баларса көптер суық боларында болмаса көп ұсырмайды. Сөбі кыдәлі, бетегелі, ізденді, болады. Бул сьдырманың сөбі қаз ортасы болар - болмаста кыжип кетеді.

Үчінсі — **воz аралас қала сьдырмь.** Бул тьстикке қарай, воz топырақтың қерді қуалай қатады. Munda өсімдік сирек сьжады, сьққань көп турмай кыжип, ұсыр кетеді. Bozдық көктемде суы тысетін ьлдың қерлерге қана ойдьм—ойдым воьп сьжады; қалоған қерлеріне қурақ-сылққа қарсы тұрғыс ізден, воz қуысанға ұсақан қара от сьжады. Савьндық көптер өзен алқаптарына, суы сьққан қерлерге қана сьжады.

Төртінсі — **қуысандь дала сьдырмь.** Бул воz қуысандь сьдырманың тьстигі мен қалоғас, топырақтың асылтан сөбі де асы болады, мал қей алмайды. Сөпсіз татыр, татырларь көп, нақтыз қула сөі осылар. Сөбінің дені қара қуысан, көкпек, қара сораң, қызыл сораң, адыр аспанға ұсақан асы - көптер, булар да кез келген қерге сьқрайды, сирек ұсырайды. Ать қуыль Бетрақтың даласы осы сьдырмьда. Бетрақтың ьлкендігі 70 мың қарсы килетер камасында.

Munda қазға қарай ел болмайды. Бетрақтан батьсқа қарай қумдар, суысыз сақаралар біріне, бірі қалоғаса береді. Ажақты бөкейдің қумдарынан сьжады.

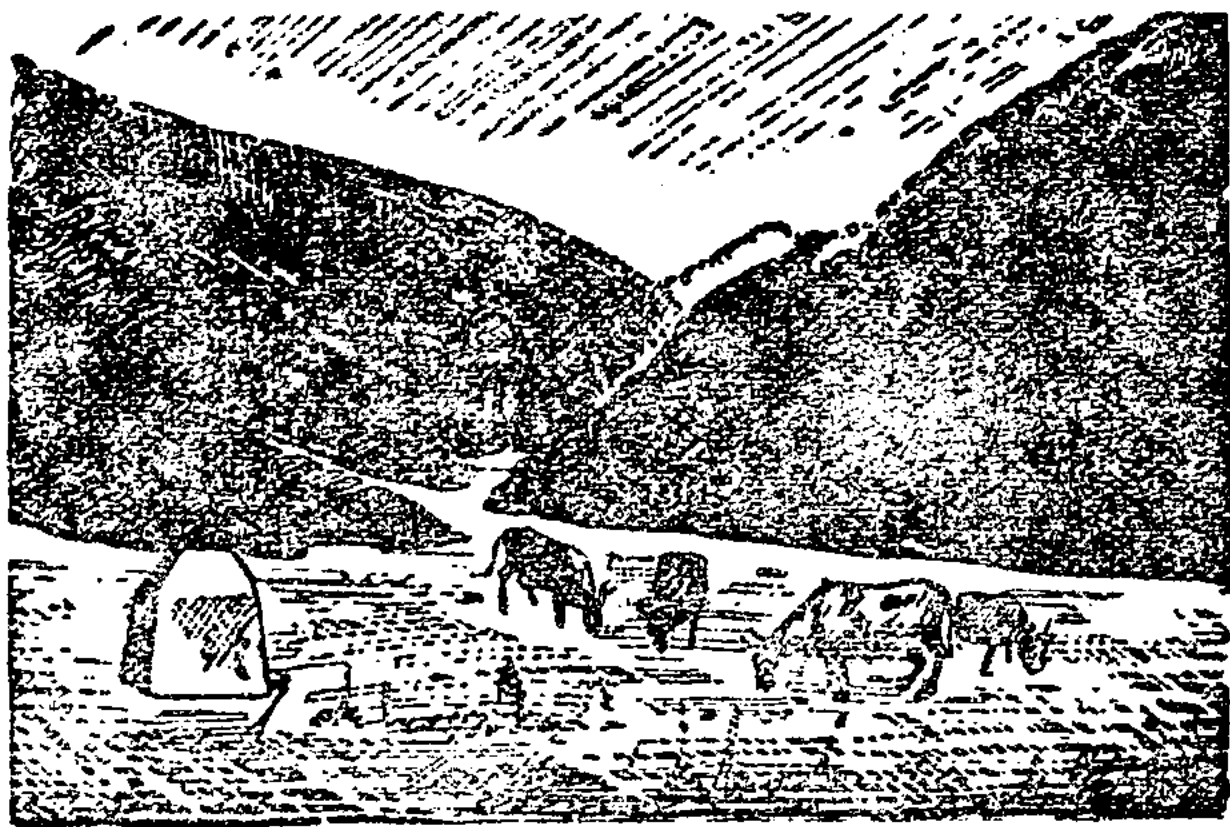
Қері біжік, қавьнь мол тавьль қерлердің өсімдігі мұқым қақсы. Мысалға Алтай тавьн алақ, айнала кең даланың ортасында төбелдей көп көгеріп көрік беріп тұрады. Оның төбесінен бастап, етегіне сөіні төмендеген сайым өзгеріп отыратын. Өсімдік тырлері - Қазақьстанның несе тырлі өсімдігін қыңар қоюған көрме сыжақтаньп тұрады.

Іле ала тавьньның ьстіндегі кең қайлавлардың сөбі килемнің тыріндей воьп қулырып тұрады, қ з воьп қуырмайды, қатқан қуыль көрінебік әрі қалы, әрі біжік көп

46 — сыгірет. Қазақьстан даласында кездесетін қерлердің тырлері: сыгіреттің астыңғы қақында — сортандь сөі, одан әрі қарай топырақтың дала, ең арғы сөінде—қажың ақатар қылгесі көрінеді.

својадъ. Бул џайлавлардън мал асрав уcin маъызъ оte зор.

46 — sygiret. Ile ala tavъndaqъ џайлав

Тенiz џаџасынънъ есимдиктери солажъ мен озгесе:

Aral Kәspij tenizderi men Balqac kelinin џаџаларына adam айтqъсыз qалы volъp nar џамъs cъџадъ. Qамъstыn узъндыџъ 4—5 metirge џetedi.

Qazaџystannыn кей бир џерлеринде дәриге џумсалатын qымбатты cөpter cъџадъ. Бул cөpterдин көби бул кyнде qoldan egiledi.

Qazaџystannыn tystik џаџында (Almatъ oбылысъ мен Tystik Qazaџystan oбылыстарында) соң-џъ џыldарда рәзенке cъџатын qандirel, tav саџыз dejtin cөpter egile bastadъ.

48 — sygiret. Dala өzeni Talde сайдын џаџасындаqъ есимдик.

Su r a v: Бул кyнге cөjin Кеңес Oдаџынынъ өзinen рәзенке cъџатын ва edi?

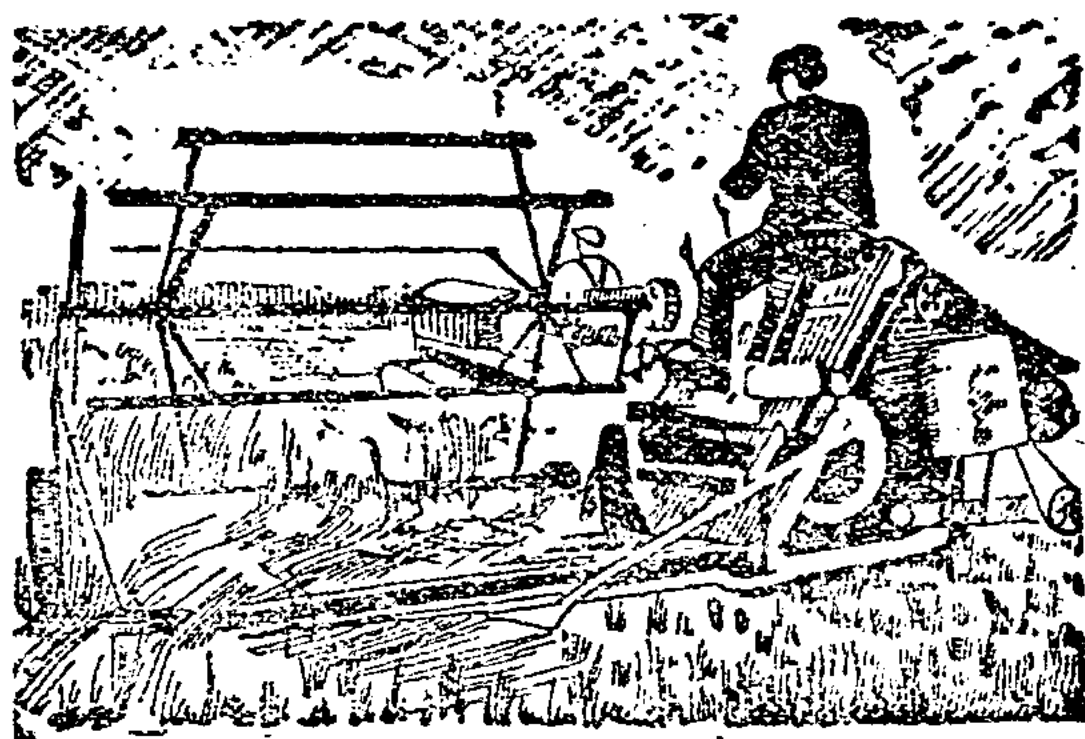
Suvarmalъ egis egetin Qazaџystannыn tystik, tystik cъџысындаqъ avdandarda nece tyrli qымбатты, мәdenij egister egiledi. Бул egistikter: kendir, kenep, ram, kyn-qut, kәnepә, kyric, temeki, maqta таџъ osъoan usa-

qandar. Bul esimdikterdin qaj—qajsıysı da ғыl sanap kósejip kele qatar.

Surav: Bul egistikter Qazaqıstannın tıstıgında salınatın sebebi ne?

Sızdın qerde attar atalaqan baqalıs, mädenij egisten qajsıylar egiledi?..

Çemis aqactar tıstık avdandarda, Oral ovylystynın keı bir qerlerinde salınadı.

49 — syğı et. Qarataı avdanındaqy kytic sapqozı məcıne men kytic otır qatır.

Surav: Sızdın qerde baqasylıq bar ma, qandaj aqactar egiledi?...

Qazaqıstanda aqactıq — ormandıq ote az (barlıq qerdin 3,5 pırsentindej). Aqactın eñ kóp sıqqan qeri

50 Syğıret Alınatın arasayna tyser qerdegi Tyjancan sırsıysı.

Qazaqıstannın sıqys beti men terisik sıqys betindegi avdandar: Almatı, Qaraqandı, Sıqys (Semej) ovylystar. Qazaqıstan ormandarının aqactarı er qerde er tyrlı: Altajda-ıjba kedir, sırsı, qajın, erge, çaj qajın; basqa qerlerde voz terek, pıjta, qaracaj, emen aqactar ósedı. Ormannın kóı ne tav ystine, ne suv vojlaryna sıqqan.

Ne barlıqy Qazaqıstanda 25000 kektirdej orman bar dep esepteleđi.

Almatı ovylystı men Tıstık Qazaqıstan ovylystynın keı bir qerlerinde (Ne, Cuv, Sırdarıja çaqasında) qurqacysıqqqa berik seksevil aqactarı ósedı (-syğıretti qara).

Surav: 1) Sızdın tavlaryńızdın esimdıgı qandaj? Tavdın easınan bastap tóمندegi dalalıqqa barıanca esimdıgı qalaj ózgerip otıradı?

2) Qazaqıstannın terisligi men qajır tıstıgında çemisti aqactardın egilmeitin sebebi ne ?.....

50 cümə. Çoqarında ajtılan esimdik sədbərmdarın qar-tadan qarap tavındar. Cəp cəqrajtın cəlderdi, qumdardə kərsətin-der. Aq qarta tavır alıp esimdik sədbərmdarın ər tyrlı vovavovə vovandar.

51 cümə. Maqajınlızdəq cəmvattı, mədəniy egister egil-gen cerge seryvenge cəvındar; olardə suvaruv, vovuv, əsiruv ədisteri men tanısır qəsqaca dəpterlərinə cəvındar.

52 cümə. Avdandarında cəvətın aqactın tyrləri men tanısındar. Əz avınlızdın (qalanızdın) maqındəq aqactarə seryvenge cəvır aqactardın tyrlərin bilində. Qaj aqactın kəp, qajınlınlı az cəvənləndəvın kərsətip diqəvram istep (ər tyrlı vovavdan) məkterpke ilip qovındar.

Qazaqıstan dalasındaq cənuvarlar, qurt-qumır-s-qalar yj ajvandar. Qazaqıstan dalasınnlı kəp cərləri turmıs ycin cəvıdajı vovmaqandəqtan, cəndikterdin tyri de onca kəp emes. Dalada tircilik qvlatın cənuvarlar dalanın tysine vıajıqtı tys aladı, sondəqtan olardın cıldam kəzge tyse qovuvda oqaj emes.

Daləq cərlərdə tircilik qvlatan cənuvarlardın icinen en kəp kəzdesetini-sarcunaq, tysi- qovır-sarəv egis caruvacılıqlınlı ylkən cəvınlı vırı; odan kejin kəp tıccan (tynde cıredi) kırı; qarraq-tylkini kycigi sıjaqtı; məlin (qır mısəv), kiki (erkeginin kickenə ucı myizi vovadı.). Qvsqa qaraj kikiğin tyviti cəvır, vovarəp qar tysine kiredi. Əri cıjrik, əri tysi elevsiz vovəndəqtan kikiği avlav əte qvıv vovadı. Sijrektev qarqır, tyli, vovsəp kəzdesedi.

Ormandə, aqactı cərlərdə cənuvarlardın tyri kəvirek. Munda qarqırdın, tylkini bir necə tyrləri; kyzen, aq tıccan aq tıjınoqə usəvən cənuvarlar cıji kəzdesedi.

Tavı cərlərdin cəndikteri, avə vıajınlı, əsimdigine qaraj ər tyrlı vovadı. Mundaq vındardın tyri taqıda kəvirek. Attar ataləv vındardın vovsqə tavı cərlərdə kəzdesetinderinin vavtlar: ajuv, maral, arqar, tav ecki, vovı (Altajda), caqal, varı.

Balqac kəli men lə əzeni cəvəsindəq ijt murnı ətkisiz qalın qamıstarda cəvvarı pen qavan tircilik qvladı.

Aındardə, sonnlı icinde sıjrek kəzdesetinderin cəvıma cəratınlı qalında saqtav ycin Qazaqıstanda bir necə

orındarda —Алматының қасында Іле ала тавында, Әвлие атаға қақып тавларда-арналың қерлер белгіленіп алынып, қаранысы қойылып аң авлавоға тыым салынып отыр. Мундай қерді орысша Зерәведник деп атайдь.

Қазақстан далаларында қылан, саған, қурт-қумарға өте көп. Кесерткі, қылан, қызыл қанат сегіртке, саранца қоньздар, көзектер, сызындар, буји, өрмексі, қара қурт саған, ызыавас-қурғақ даланың қай қерінде болса да кездесе береди.

51—сыгирет. Балқас қағасында қолбарыс авлап қатқан аңсылар

Далادا қус аз боладь. Ең көп ысырайтын қустар: ала қарға, қара қарға, санысқан бөктергі, қыроғь, қаралақ, ақ-сарь қарақус, боз торғај, қарлығас, сарторғај, қара торғај, кекек, іјтелгі.

Өзendi, сулы келди, қерлерде қустың несе тыри боладь: уйрек, қоньр қаз, ақ қуы, сақала, балсықсы, бір қазан тор ала қаз.

Тавлы қерлерде қыроғавы, кекілік боладь. Көктем мен кызгі сибиде даланың ызында қылыса қавылоған дувадақ пен тырна әр қерде ақ кездесе береди.

Суысыз, сөпсіз сәлдерде, қыжа тастарда аспанға сығып қалықтап қемтік көздеген ырықит пен қара қустан ысықа қус болмайдь десе болоғандај.

Аңың, қустың қалың шерін қоныс қылаған елдер аңсылықты көсіп қылады.

52—sygiret. Byrkit pen tylki avlap cyrgen qazaq.

Аңды мылтық пен, ійт пен авлайды. byrkit пен де авлайды.

Surav: Byrkit қус пен қай аңдарды авлайды?

Қусты көбіне, мылтық пен, кей бір шерлерде қарсықаласын, іitelgi мен де авлайтын болды.

Surav: Қусты қус пен қалай авлайтынды көргендерін бар ма? айтп беріндер?...

Қазақстанда аңсылықтың мол шерлері: теңіз вождары, Іле, Сув, Ертіс өздерінің вождары, Балқас, Алакөл, Марқа — көл қақпалары, Алтай, Савыр, Құрқұм, Нарын, Тарбағатай тавларндағы ормандар.

Surav: 1) Сіздің авданда, омылста қандай аңдар бар?... Аттаның дәптерлеріңізге қазыңыз.

2) Аңдардың басқа қаууалардың өзі қырген шерінің тисіне кіретін себебі неліктен?...

3) Сіздің авданда, омылста қандай қустар бар? (Аттаның дәптерлеріңе қазыңдар)...

4) Сіздің авданда, омылста аңсылық бар ма, қай меңгілде, не мен авлайды?...

53 Құмыс. Сіздің шерде болатын құрт — құмырсқаның аттаның дәптерлеріңе қазыңдар. Қазды күні далаға сығыр құрт — құмырсқаның барлық тырын сығыр, өjneк пен қақпақтаған қосикке қиникке іjne мен қадап, тыр сығыр мектеп меңежіне қояңдар.

54 сұмбас. Мектепке қақпн қардегі мәзеіге барып, Қазақстанда, қала берді, орыстарыңызда тіршілік қылатын аңдар, қуштар, басқа тырл қәндіктер мен тағысыр олардың аттарын қазыр алыңдар.

Қазақстанның өнерлі кесісі,

Осы кыңгі Қазақстан топырағында төңкерістен бұрын өнерлі кесіп ете аз еді, қалқының тіршілігі авыл қаруысы арқылы қана болуысы еді. Патса үкіметі қазақ даласында өнерлі кесіпті өркөдеткен қоқ, себебі Ресей өнерлі кесісіне қем іретінде қазақ даласын сіңкі кыңінде уstadь. Өнерлендірүү қолынан келмеді. Тек, қолына ілінгені қена boldь.

Төңкерістен бұрын қазақ қеріндегі өнерлі кесіптің ең маңыздысы кен кесісі мен кенді айдатын завьттар еді. Бір ақ бул сыяқты кесіп орындары—Рийдір, Екізас туз тас кемір кені, Қемнің мұнай кесісі, Ыспас—Өспен завьты, Атырасардың мысы, Қарсақпай—Қарақанды қет патсалық байларының (әсіресе Әңгіліе кәріпталының қолында қалоға берілген болатын. Булардан қала, өнерлі кесіптің маңыздысы—астық тартатын тіжірмөдер, арақ сыра завьттары еді.

Суылы, сорлы қерлерді туз, балық кесісі болуысы еді. Қазақстан Республикасы құрылған қылы (қай қыл)? есепке қарақанда, сол қылы Қазақстан топырағында (буыған ілгеріде Түркистанға қараған өкіріктер мен Қарақалпақ та кіреді)—үкімет қолында не барлығы 936 ақ өндіріс орны болған, онда 23854 адам қумбас қылы, бул орындардағы мәсіңнелердің барлық кысі 12269 ат кысіне тең болған.

Көнес үкіметі орнақалы, әсіресе соңғы 5—6 қылдың ісінде, Қазақстанның өнерлі кесісі, қалпы Көнес Одағы мен бірге, адам наңқысыз қарқын алып, өркөнеп келе қатыр.

Ілгеріден келе қатқан кесіп орындары бір несе есе үлкейтіліп, кеңітіліп отыр: қыл сайын қаңадан қыздеген, мыңдаған кесіп орындары асылып отыр; өндіріс орындарында істейтін қумбасқалардың сапы қыл сайын он мыңдап артып отыр.

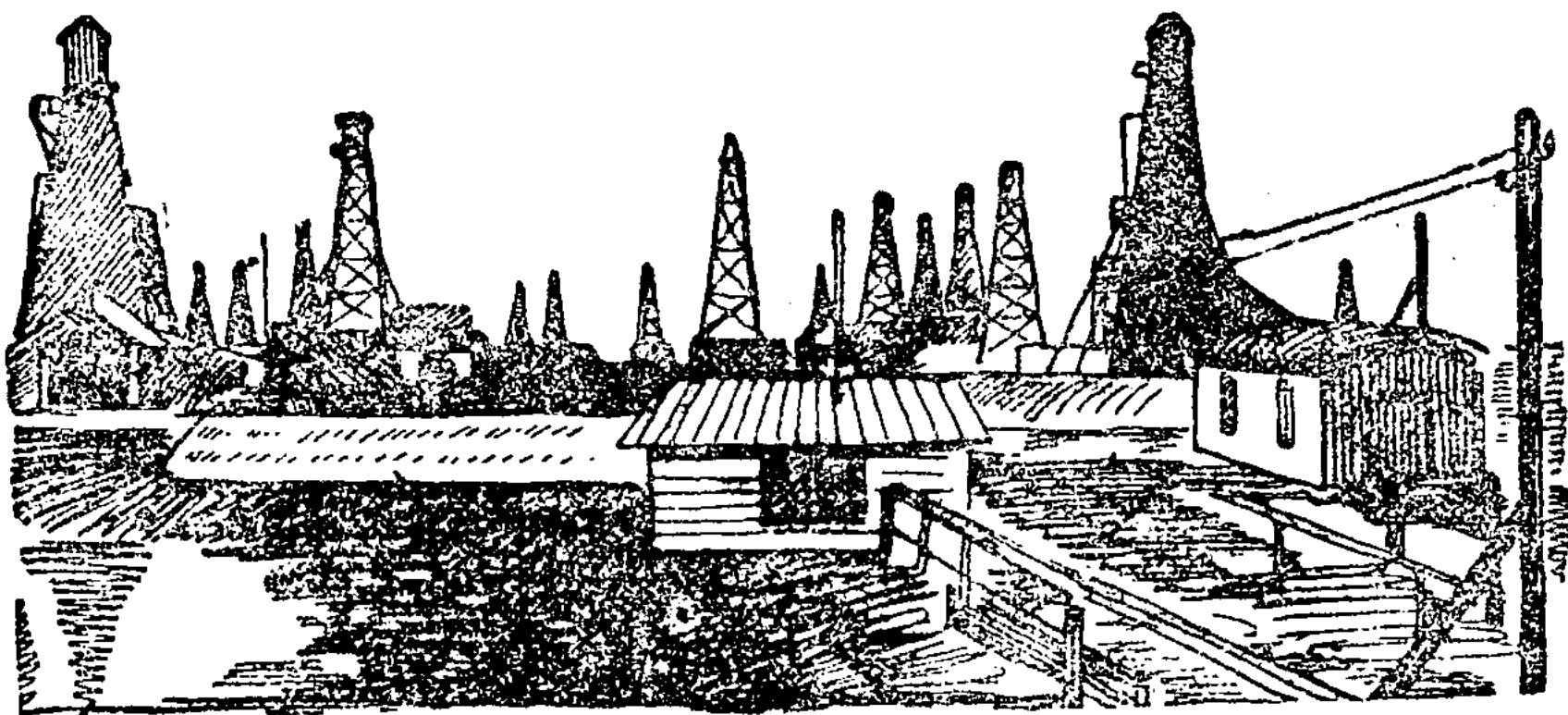
Қазақстан қерінде кен байлығы ете мәл: 1930-қылғы есеп бойынса, Қазақстанда 5500 орында кен байлы

о̑ъ варьо̑ъ анықтало̑ан. Пайдаль кендерди̑ bastьларь:  ez, qorqasъn, senik, altъn, tas k mir, munaj taqъ da osъȏan usaqandar.

Qazaqъstan  nerli kesibinȋ icinde ȇ mȃъzdeъsъ—ken sъȏuъ men kendi qorъtuv kesibi. Buqan Qazaqъstannъ  aratъlsъ vajъbqtarъ sever volъp otyr.

 ndiris orъndarъ k vejyv,  a a qalalar salъnuv men qatar elektir  stansalarъ k vejedi. Odaqtbq mȃъzъ var ken kesipterinen basqa  lkelik, ovyъstъbq, avdandъq mȃъzъ var ylgirtyv kesibi  yl sanap tyrlenip,  sip keledi. Endigi  erde osъ aytъlȏan  nerli kesip tyrlerin taldap tekserip sъȏajъbq.

Munaj kesibi. Munaj Oral— em munajъ avdannyan sъȏady. Bul avdanny̑ kelemi  te ke —100 mъnъ carcъ kijlometirden asqan,  ajъbq,  em; Saqъz  zenderinȋ  a  asъnan (qaj te izden?) bastap, Aqt be ovyъsъnnъ  em avdanny̑a sejin varady. Osъ munajъ avdanda ne varъȏъ 70 samalъ  erde munaj varъȏъ анықтало̑ан. Pegen men, bul orъndardъnъ k bi bul kyng  sejin burcъlanъp, tygel zerttelip volȏan  oq. K birek zerttegen  erier K spij  a asъ. Munaj kesibi Qazaqъstanda 1912- ylda bastaldъ.

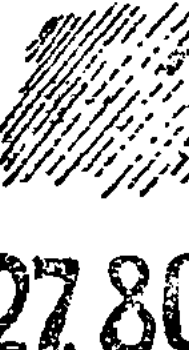
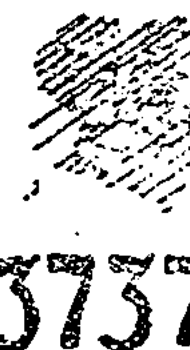
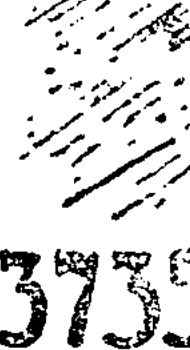

52--sygiret. Rijdir  qorqasъn zavъtъ.

Usaq orъndardъ esepke almaqanda, osъ kyngi munaj „Dossor“ „Maqat“ attъ eki orъnnan sъȏarъladъ. Munan sъȏarъlȏan munaj m ci nenȋnъ kyci men  e di vilektȋ  uvan-dъȏyndaj  er ystinde  atqan cȏъn   ec arqylъ K spij te izi n nъ  a asъndaqъ, „R k c“ dege   erde  deji istelgen ylken

ьдыстарожа—„Резервуар“—ларожа тольтырып, җаз кыні Кәспий теңизи, Edil өзені арқылы кеме мен Кеңес Ода-
 җының әр җерінде таратылады (Qartaҗа қарап җолын көр-
 set). Endigi җерде Җемнің мунайын өңес арқылы тувра
 Орбский қаласына җеткیزیвге җова истеліп җатыр (qarta-
 dan қарап җолын көрсетіндер

Җемнің мунай өндірісінің қай қарқын мен өсіп ба-
 ра җатқанын мынадан байқавоҗа болady *).

			
3.8	5.7	14.7	19.5
			
27.80	37.37	37.35	42.06
			
299.8	269.9	392	409
27/28 q.	28/29 q.	29/30 q.	1931 q.

Җумсалоҗан ақса мел. сом

Җумбсҗының сань

Сьоҗарылоҗан мунай мың тон.

55 җумбс. Мунайлы җерге сeryvenge барыңыз (mektebi
 ңызге җақын җерде болса) Мунайды табуу үчін бурың мен җерди
 қалай қазатынын қандай мәсiнелерди қалай пайдаланатынын көрiнiз-
 дер; бурың мен тесіп тапқан мунайды җер астынан қандай әдіс-
 тер мен сьоҗаратынын билiңдер; җер астынан өздiгiнен атыр тұра-
 тын мунайды байқап не үчiн өздiгiнен ататын себебiн билiңдер.

С у р а в: Мунайды сув җолы мен тасьоҗанда темірден җасаоҗан
 кемеге (барҗыоҗа) қуғыс қалдырмстан тольтырып тiҗесе де кеме сув-

oja vatpaj suvdın bir qavat vetine cıojıp cıyretin sebevi nelli-
ten?

Tysti metal kesil. Kenes Odaojında tysti metaloja Qazaqıstan cıerindej vaj cıer cıoq. Tysti metal Qazaqıstannın teristik cıojısnındaqı Qaraojandı cıojıs ovılsında. Qazaqıstan cıerinen cıojatin tysti metaldardın bastıları: cız, qorojasın, senik, altın, kymis. Bul metaldar, kəvine, bir—biri men aralasqan tyrde voladı, dara—dara tavyla vermejdi. bir nece metaldın qosılojan tyrin „Pəlijmetal“ dep atajdı. Qazirgi kynde cıumas qır turojan tysti metal kesip orındar ekev: Rijdir, Qarsaqpaj kəmbijnatı.

Rijdir kəmbijnatı Qazaqıstannın cıojıs ovılsındaqı Rijdir qalasında. Bul kəmbijnatqa kiretin endiris orındar; ken cıojarlatın caqtılar, kennin icindegi tyrli metaldardı ajratın 2 pəvirik (orısa ovagatitelniy pəvirik deidi); qorojasın qorılatın zavıt, təciriye ycin salınıjan senki zavıt, ilektir ıstansası taojda osıojan usıojan bir nece cıerdemci iretindegi orındar var.

Rijdir keni qorojasın, senki, altın, kymis aralasqan pəlijmetal, munın icinde deni—qorojasın, odan kejin senki voladı.

Rijdir keni əri kər, əri maıyzdı. Bul kəmbijnat tənkeristen burın Okvart degen cet patsalıqtın bir vajnı qolında volojan, ol aqı teler, cıloja alıp paıdalanıp turojan. Rijdir kəmbijnatı tənkeristen kejin 1925-cıloja cıejin toqtap turdı; Kenes Odaojı öz kyıci men ondap kəmbijnatı 1925—cıl cıañadan cıyrgizdi. Onın ver cıojında (1929—cıl) cet patsa vajlar Rijdirdin cıumasına kedergi istep, ozderi kejin cıloja alıps ke- lip talaj zıjankestikter istedi, ovagatetilniy pəvirkıti ertep cıiberdi. Rijdir cıumasılar var cıigerlerin salıp az mezgildin icinde ertengen pəvirkıti tyzetip aldı. Osı kyıni kəmbijnat cıl sanap endirisin arttırıp, 5 cııldq cıospa- rın orındap kele cıatır.

Kəmbijnatın erkendep kele cıatqanın mınadan vaj- qavoja voladı *).

1) „Bytin Qazaqıstannan alındı“

Əndiristin negiz- gi belgileri	Əlcevic mölçeri	27-28 ç.	28-29 ç.	29-30 ç.	1931-ç. b. dın ços- parı
Сыоарылоян кен..	m.ton	20	50	90	260
Айырып сыоароян қорқасын кені . .	„	4	10	12,5	37
Айыроян Сенки кені	„	7,7	18,4	23,7	59,7
Қортылоян таза қорқасын	„	1,2	4.	5,1	14,5
Сыоарылоян чез .	tonna	—	—	—	785
Дәре металы (алтын мен кымис,	kilog.	118,6	5828	8416	19740
Сумьсь сань . .	adam	723	1780	3546	4890
Əndiriske siniril- gen soma.	m.som	1729	3,600	6,092	13322

Əskemen qalasы men Rijdir kəmbijnatъ tar temir çol men bağlanьsқан. Biraq bul çol kəmbijnattың çygin tasыp ylgere almadъ, sonдықтан, Rijdir men Karpьpke ыstansы (Semej—Barnavыл çolynda) arasыna қаңadan temir çol saluv çobasы çasalыp çatыр. Rijdir kəmbijnatъ qasыnan senki zavьtъ, Əbe ezeninde elektir suv ыstansasы Gedire ыstansы—salыныр çatыр.

Bul elektir ыstansasы Rijdir əndiris çosparының bir nece ese esyvine sever bolmaqсы.

56 сұмьс. Rijdir kəmbijnatъ əndiris çosparының қып са-
нар ilgerilegenin kersetken сыпыр кестесінен алыр әр тырли дыжа-
ограм қасар мектеп мөzejine ilinder,

Qarsaqpaј attы чез қорытатын кəmbijnat Orta Əziye temir çolыnan 300—350 kилometirdaj алыстықта, Qarsaq-
paј attы avdanda (Tusыndaқъ yлken ыstansasы qajstъ?) Kəmbijnatqa kiretin: чез қорытатын zavьt; кен сақтыларъ
Bajqoңъz attы tas kəmir əndirisi; Чезојazoян, Qarsaq
vaj, Bajqoңыр — yceviniң arысындақъ tar temir çol кен
айратын (Əvagatetilnij) pəvirik, taқъda bir nece kickene
qosымca oрындар.

Rijdirge usap, Qarsaqraj da aloqacqь kezderde toqtap turojan. Odatqь ykimet Qarsaqrajdь 1925 — qььь cөndevge kirisip 1928-29—qььь bastap qьyrgizildi.

Qarsaqraj kəmbijnatьnььь cьojaratьnььь—qь. Cez ke ni Cez qazojan degen qerden cьojarьььp Qarsaqrajdaoььь cez qorьtatьn zavьtqa əkelinedi. Baj—qoьььrdьn kəmiri zavьtqa otьnoja qumсалadь.

Qarsaqraj kəmbijnatьnььь ənimin mьnadən bajqav-oja volada.

Əndiristinь negizgi belgileri	elcevic mөлceri	27-28 q.	28-29 q.	29-30 q.	1931 q. cөsparь
Cьojarьlojan cez .	m ton	—	2,2	5,4	10,1
Cьojarьlojan ken .	—	—	33,6	83,4	186
Cьojarьlojan kəmir .	—	—	58,5	71,1	105
qumьscььь sanь . .	adam	—	2577	2844	3020
Siьirilgen soma .	m.som	715,6	1446 1	4080,7	6470

Qarsaqraj kəmbijnatьnььь ərkəndəp ketyvine eki tyrli kedərgi var: biri temir qoldan alьstьoььь, ekincisi-otьn oja kedəjligi, sevevi, Bajqoьььr kəmiri əri az, əri maьььzььь nacar voz kəmir.

Egerde Qaraqandь men Cьcz—qazojandь temir qol arqььь qosuv pikiri qьzege cьqsa.—Qarsaqraj kəmbijna tьn kəjitip, ənimin kycejtyvge mьmkincilik tuvmaqььь.

57 qumььь. Ajaq qetetin qerde bolsa, cez əndirisine se-ryven cьoьььp, qumьstarьnььь ədisi men tanььььndar.

58 qumььь. Qarsaqrajdьn əndiris qөsparьnььь ilgerilevin kərsətkən kestedəgi maqььmetterge qarap bir nece dьjaqььram qasandь, mektep mezejine ilinder.

Altьn cьojaruv kesivi. Qazaqьstannььь tьsti metal ke-siviniь bir maьььzььь vəlegi vor esəpteledi. Altьn cьoja-ratьn əndiris orьndarь yjir-yjir volььp ycke volinedi: Qa-zaqьstannььь qьjьr cьoььььnda, Aqtove ovьььь men Oral ovьььь ceginde qatqan Cətiqara altьn kenderi; 2—Qa-raqandь ovььььnda; Kəkcetav qalasьnььь cьoььььnda „Is-ternek“ ataqьndaoььь altьn kenderi; 3—Qazaqьstan-

ның сьоьъс овьльсьнда Аоҗал, Сьнтас, Дөвҗај, Алтай, Теректи атты бир нече орьндар. Qazaqьstan altьn kenderiniң әnimi җалрь Кеңес одақьның altьn kesibinde әҗер төvir орьн aladь. Соңоь kezderde җасалрь отьројан altьn өndirisin мәciьnelendiryv җараларь bul kesiptiң өnimi көвејyvine ylken север bolmaqь.

59 җумльс. Altьn өndiristerine seryvenge сьоьһьз; өndiris өdisteri, goldanplatьn мәciьneler men tanьсьһьз. Ғојарьда attарь ataloјan altьn keni var җерlerdi җartaја җарар tabьндар.

Tysti metal kesibiniң kelecegi. Qazaqьstan җerindegi ken байльоьһьнiң icinde ең ylken орьн alatьn tysti metal men tas көmir. Ken zerttevcі mekemelerdiң esebi војһьнca, kemitip aјtqanda, Qazaqьstanda 2828 mьһ ton җez, 927 mьһ ton җoroјasьһ, 1490 mьһ ton senki var. Tysti metal ken байльоьһьн salьstьroјanda, Qazaqьstan bytin Кеңester одақьнда birinci орьн aladь оһь mьһnanan байqavoја boladь: bytin Кеңес Одақьндаоь җez keniniң 60 pyrsenti, җoroјasьһның 78,5 pyrsenti, seniktiң 74,2 pyrsenti Qazaqьstanda dep esepтелеdi.

Ось kyni җыrgizilip отьројан tysti metal көmbiјnattарь—Rijdir, Qarsaqpaj—Qazaqьstandaоь tysti metal байльоьһьн durьstap pajdalanuvoја өle җetkiliksiz Qazaqьstannың кей бир җerinde, әsirese teristik сьоьъс betinde җаһадан аһьqталрь отьројан—Qoңьrat җezi, Qaratav җoroјasьһ мен senki—әli kunge tipti pajdalanьlмай отьrdevgn boladь.

Ось сыјақты tysti metal ken байльоьһьн Satsьjaldь Кеңес Одақьның kycti җарқьһ мен kyn sanар ilgerilep varа җatqan iri өndiris орьндарьһның keregine asьruv ycin Qazaqьstannың бир нече җerinde iri көmbiјnattар, zavьttар saluvға kirisilip өtьr.

Ғazmetustroј—ortalьq Qazaqьstanda җez, җoroјasьһ zavьttарь, ken ајьратьһ пәvirik, ken сьојаратьһ җақты salatьһ mekeme, кеңesi Ъspas zavьһнда.

Ғер astьndaоь kenderdi zerttevcі mekemeler соңоь җьldarda ortalьq Qazaqьstannың бир нече җerinde өte бай җez kenin tavьр отьr. Ғez keni mol tavьloјan Qoңьrat, өspen keni, Kөktas—Ғartas, Kөktas—җal, Qajraқты, Әleksandьr keni—degen җerler, Qaraоьandь овьльсьһның icinde.

Munıñ ystine, Çezqazıǵan keninde ǵaǵadan ǵaǵtı salıv, zavıttı salıv ǵumıyda osı Qazmetstroıǵa qaraıdı. Qońbrat keni dınyıedegı eń vaj kenniń biri dep esep-teledi. Qazaqıystanda ızırge tavılyp otırǵan 2824 mıń ton kenniń tygeline ǵaǵtı osı Qońbrat pen Çezqazıǵanda—Qońbrat keniniń kórtigi 1,700 mıń, Çez qazıǵandiki 1000 ton dep mólcerlenedi.

Qońbrat pen onıñ aınalasındaqı basqa ǵez kenderin ajıruv ycin Balqac keniniń teristi ǵaǵasanda ǵane Nura ózeni voıyna—**eki ǵerge ylken zavıttı salıǵalı ǵatır.** Bul eki zavıttı qosılyp aloıacqı kezde, ǵılyna 150 mıń tonna ǵez vermekci, bara—bara ylkeıtilip, olardıń ky-ci 250 mıń tonǵa ǵetkizilmekci. Çez qazıǵanda, osı kyn-gi Qarsaqraı zavıttınan basqa, ǵıloıa 100 mıń ton ǵez ǵoıaratın ǵaǵadan bir ylken ǵez zavıttı salııvaqı. Qońbrat zavıttardı salıvoıa 1931—ǵıldan bastap kirisilip otır. Qaraıandıdan bastap, osı kyni Qońbratqa temir ǵol salılyp ǵatır.

Orta Ǵzıjelik pılıjmetal—tystik Qazaqıstan men Ǵz-bekistannıñ Qazaqıstan men irgeles ǵerindegi qoroıasın, senki kenderinde ǵaǵtı acıv, Cimkent qalasında qoroıasın men senki zavıttardı salıv ycin ǵdeji qurıl-ıǵan mekeme.

Bul mekeme Orta Ǵzije ataıyn aloıan men onıñ qaravına kiretin kenderdiń kóbi Qazaqıstan ǵerinde—Cimkent qalasınıń teristigi men ǵoııasında oralıp ǵat-qan Qaratavda ken ǵoıatın bastı—bastı ǵerler: Accı-saj, Keń—saj, Bajıan—saj, munıñ varlıoıyn qosıp ajıt-ıanda—„Turlan keni“ dep atajdı.

Orta Ǵzıjelik pılıjmetalǵa qaraıtın varlıq ken orın-darında 1700—240 mıń ton qoroıasın men senki var dep esep-teledi. Osı kenderdi ajıruv ycin **Cimkent qa-lasında ǵılyna 100—120 mıń** but ǵoıaratın bir qoroıa-sın zavıttı men 20 mıń ton ǵoıaratın bir **senki zavıttı salııǵalı ǵatır.** Bul zavıttardı salıvoıa qazırden dajındıǵa kirisildi, ekinci ves ǵıldıqta tygel bitip ǵumısqı kirispekci.

Aldımyzdaıy bir nese ǵıldıń icinde ajtılıp ket-ken iri zavıttar salılyp volıp Qazaqıstan ǵerinen tav-sılmastıq kóp ǵez, qoroıasın, senki kenderin ajıruvoıa

kirisedi; Qazaqstan, az mezgildin icinde, Keñes oda-
qynyn qarqyndap otbrojan iri enerli kəsibine kerekti tys-
ti metaldy çetistirip otbratyn negizgi avdan volyp cı-
jadı.

60 cımyz. Qazmetistiroj men Orta Əzije pəlimetaloja
qarajtn otındarın qartaqa qarap tabındar; qartaqa zavıt bel-
gilerinın syvretin salındar.

Kəmir kəsibi.

Qazaqstan tas kəmir keni kəptigi, kəmirinin çaq-
sıbyoj retinen Keñes odaqynyn basqa avdandar men
talasadı. Batıstıq Sibirdegi Kəzbas keni volmasa (400
milijert ton kəmir var), osı kyni bytin Keñes odaq
qol astında cıojarlatyn kəmirin 80 pyrsentin berip
otbrojan Donbas keninen qalıspajdı.

Qazaqstannın bir nece çerinde tas kəmiri keni
var: Qaraqandı, Qarsaqraj (Baj - qonır) Eki bas tuz,
Lengiz.

Qaraqandı kəmiri kəptigi men de, asıldıby men
de Keñes odaqyndaq atı cıvı kəmir kenderi qata-
rına kirip otır. Qaraqandı kəmiri 19-asırdın
ortasınan berı belgili bolsada bul kunge cejin onı du-
rıstap zerttep, var vajıbyın acqan adam çoq edi. 1930-
cıldan berı qaraj zerttev cımyz kycejildi, osı kyni
cımystı Ykimet ken zerttev mekemesinin kəmir ynistyti
basqarıp otır. Osı mekeme adamdarın derekterine
qaraqanda, qazirge cejin Qaraqandı tənreginde anıq-
talıp otbrojan kəmirin özi 30-50 mylijart ton camasın-
da dep esepteleđi.

Qaraqandı kəmirinin kəptigi men asıldıby odaq-
tıq caruvacılıq otındarın kənilin veldi. Ortalıq par-
tıja kəmiteti men, caruvacılıq mekemelerin qavlısı,
Qaraqandı Keñes odaqında Donbas pen kəzbastan
sonıoj—**ycinci kəmir keni** vor çarbjalanıp otır.

Qaraqandı kəmiri cıojaruv ycin osı kyni qarqındı
cımyz çyrgizilip çatır: Aqmola qalasınan Qaraqandı-
ja cejin temir çol salındı; bir nece caqtılar acılıp kə-
mirdi qazuvoja kirisildi; mylijendegen aqca cıojarılıp
cımyscıaroja yj, keñes yjleri, dykender, elektir ıstansası,
taoj-da ozıojan usaojan kerekti çajlar salınıp çatır;

zerttev cumbьsь kycejtilip oтыr; cumbьscь sanь ғыl sanap bir nece ese artыp oтыr.

Kenes odaqьnьnь  nerli kesibi ycin Qaraqandьnьnь maъzь  te zor, Qaraqandь k miri Oral ovyьsьnda oтыr iri coъn, temir zavьttarьna  umsalmaqьsь, Oral - K zbas k mbijnatьnьnь bir v legi volьp esep telmekci.

Qaraqandь k miriniъ kelegegi Qazaqьstannьnь t ristik  boъs v legindegi tьsti metal m selesiniъ aqьsь volьp oтыr.

Qoъыr at,  ez qazoъan, Qarsaqpaj zavьttarь kelegekte Qaraqandь men tutasьp,  aqьn  erden  aqьsь oтыn men paъdalanaъn dep oтыr.

1930- ыь Qaraqandьda 4  aqь isep 12 mьn ton camasьnda k mir  boъaryoъan; 1931- ыoъь  ndiris  osparь 700 mьn ton edi; 32- ыoъь  osparь-2500 mьn ton (1856- ыldan 1820 -  ыloъa cejin toъkeristen burьn 1000 ton tavьloъan). Ekinci 5  ыldьqtьnь aъaqьnda. Eki bas tuzь  osqanda, Qaraqandь  ыьna 35 mьl jen ton k mir veredi dep esep teledi.

Basqa k sипterdi qoъa turьp, tьsti metal men k mir kesibiniъ kelegegin alsaq. kecegi kyni Patsa ykimetiniъ otarь volьp kelgen, qalqьnьnь k pciligi mal caruvasьnьnь  simdik tyri men kyn k rgen Qazaq dalasь, ekinci bes  ыldьqtьnь icinde avьl caruvasь aralasqan  nerli k sip tyrine tygeli men tysip,  nerli el volьjalь oтыr.

61  umьs. K mir k sibi var  erge seryvenge  boъьnz;  aqьlardьnь qurььsь, onda qoldanьlatьn m cijue-tetikter men taъsььnz; k mirden tyr alp mektep m zejine qoъьnz.

Qaraqandь tuvralь  boъaryoъan  l nderdi, taqpaqtardь  at-taъdar.

Tьsti metal men k mirden qala, Qazaqьstan  eriniъ vajьoъь qьjмьjalь zattar men tur.

Qьjмьja  ndirisinen k zirgi kynde istelip oтыroъanь eki orьnda: biri-k spij tenizindegi Qara buъaz qoltьoъь nan (qartadan tap) sylpat  boъaruv kesibi, ekincisi-Cim-kent qalasьnda oтыr santanьn zavьtь. Sylpat p virik, zavьttardьnь keregi ne  umsaladь,  sirese k birek,  umsalaty n  eri- jneк  ndirisi. Santanьn Sьrdarьjanьnь suvsьz c lderinen basqa ec bir  erge  ьqpaъtьn  zine v lek  osannьn basьnan alьnadь. Santaъnannan nece d ri casa-

ladь; vykil dynijege santanьn Kenes odaqьnan tarajdь. Santanьn kesivi de, kylpət kəsivi de çol sanap ilgeri basьp keledi: Qara vuojazdьn Qazaqьstandaqь qaraqan çartьsьnan 1929-çьlb 15 mьn ton, 1930-çьlb 20 mьn ton sylpət sьjarьloqan, 1931-çьlb 50 mьn tonqa çetip otyr; Cimkent zavьtьnan 1928-çьlb 1100 mьn tondьq, 1929-çьlb 3383 mьn somdьq, 1930-çьlb 6385 mьn somdьq santanьn sьjarьldь.

Aqtəbe obylyсьnьn çem avdanьnda pospьr keni ote kəp. Pospьr tozьqь çetken eski çerdi çanartuv ycin mьnda bir em.

Aqtəbe - qьjmьstьroј ataqьnda ədeji mekeme qurьlp, Aqtəbe pospььnan pajdalanuv ycin maьzdzь caralar qoldanьlp otyr: bir nece orьnnan caqtь isteldi, Aqtəbe qalasьnan çьlbna 40 mьn ton çer eьdevge çumsalaьn qьjmьjalь zat („pirijsepetat“) sьjaratьn qьjmьkəmbijnatь salьnp çatьr. Bul kəmbijnattьn bir nece zavьttarь vitip çumьsqa kiriskeli otyr. Aqtəbe ustьroј, Qaraqandь men Qazmetistiroјdan soьqь Qazaqьstan ənerli kesiviniьn paluvanь-dep sanaladь.

Bul aјtьloqan kesip orьndarьnьn varьloqьnьn da çalpь odaqtьq maьzьzь var orьndar, sonduqtan, olar odaqtьq caruva mekemelerine qarajdь.

Tuz kəsivi Qazaqьstauda əçep təvir orьn aladь, sebebi Qazaqьstan çerinde tuz vajьloqь ote mol. Biraq, tuz kesiviniьn kəbi əli kynge avdandьq mekemeler arqьlb tərtipsiz, eski tyrde çyrgiziledi (çumьscьlar çalaь ajaq soroqa tysip kyrek pen çьnap, kəlik pen tasьjdь). Oсь kyni Qazaqьstan caruva kənesiniьn qaravьna kirip otyr-qan eki ylken tuz kesivi var, olar-Pavьladar qalasьna çaqьn Kərekəp, Ulь tavьlçan tuz kəlderi men Aral teьzine çaqьn çerlerdegi çaman qьlb, Çaqьs qьlb tuz kəlderi. Bul kəlderde adam kyci orьna, tuz sьjaruv ycin məcijne kycin pajdalanuvoqa cara qoldanьlp çatьr. Kərekəp kəline temir çol aparьldь.

Bul əndiris orьnьnьn ekevinde de ədeji tuz tartatьn tijirmen salьnp otyr.

Orman kəsivi eь az kesiptiьn biri esepteledi, sebebi Qazaqьstan çerinde ormandь çer ote az. Oсь kyni Qazaqьstanda ne varьloqь 13 mьn gektir camasьnda kesyv-

ge çaramdъ aqactъq var dep esep-teledi, bul Qazaqys-tannың varlyq çer kölemine qaraqanda attың төvelindej ojana orn aladъ. Bul 13 mың gektirdiң de yc belgeniniң ekisi seksevildi çerler.

Qazaqystan çerindegi kәzirgi kynde çumъs qыр tur-ojan aqac tiletin zavыttar: Semejde 1, Qaraqandy oby-lыsыnda 2, Almatъ oby-lыsыnda (Ile pәsәlkesinde) 1.

Seksevil kesibi Almatъ oby-lыsы men Tystik oby-lыsta ojana var. Bul kesip soңoъ çyldarda әçep төvir ylkejiр keldi; Cuv ezeniniң voъыndaоъ seksevili kәp Qos-qudъq deјtin çerge 1929-çы-lы Cuv ыstansasыnan bastap temir çol salыndъ (uzыndоъы 63 kijlometir).

S u r a v: Sizdiң çerinizde aqac varma?
Aqactъ qalыq qalaj pajdalanadъ?

62 çumъs. Aqac tiletin çerge seryvenge varыңыз.

Өnerli kesiptiң oby-lыstыq, ne avdandыq maңыз var-larъ tolыр çatыр, olardyң vastыlarы sanap өteјik.

Qazaqystandыq maңыз var temir men сојыппан әr tyрli nerse çasap cықаратын eki zavыt var: biri Teke qa-lasыnda, екincisi Qызылçarda. Bulardyң çumъstarъ - өn-diris orыndaоъ, avыл caruvasыndaоъ әr мәciјnelerge ke-rekti mycelerin çasav. Tekedegi zavыt, onың ystine, со-јыппан kir çuјыр cықарadъ. Bulardan basqa avdandыq maңыз var zavыttar da var.

Мата тоқытын пәвirik Qazaqystanda birev aq—Al-matъ cuoja pәvirigi, Camalojan ыstansasыnan 36 kijlome-tirdegi Qarojalъ degen çerde. Bul pәvirik uzыn tykti cuoja (sәkne) toқыр cықарadъ.

Çandырojan kirpic cықарув kesibi çылдан çыloja кө-beјip kele çatыр. Osъ kyni salыпыр çatqan yлken zavыt-tardyң, pәvirikterdiң varlyoыныың da өzderiniң kerpic zavыttarъ var. Temir çol ыstansalarыныың yлкenderinde (Ajagez, Yc-tөvege usaojan) ulы-lы—kicili kirpic zavыtta-ръ salыпыр çyzdegen mыңdaojan adam çumъs qыladъ.

Mundaj zavыttardъ esepke almaoјanda, Qazaqystan caruvasыlyq keңesine qarap otyrojan iri kirpic zavыtta-ръ: **Tekede 1** (çыloja 12 mың kirpic cықарadъ), **Semejde 1** (5-6 mың cықарadъ), **Almatъda 1** 5-6 mың, **Qызыл çar-da 2** (10-12 mың), **Cimkentte 1** (6 mың), **Qaraqandyda 1**

(10-12). Соңоѳь еки завѳт җаңадан салынып җатыр. Теке, Семеј, Алматы завѳттарында Җәрмен пещи деп аталган улкен пещер бар.

63 җумъсы: Мектепке җаңын җердеги кирпич завѳтына servange барып җумъстары мен тапысыңыздар.

Җамъс бууу кесібі соңоѳьҗыларда өте көбејіп барады. Җер җерде салынып җатқан пәвирик-завѳттароҗа, уйлерге, қоралароҗа салу материялдары өте көп керек болып җатыр. Ол материялдың барлығына кирпич җумса са өте җымбат туседи, аҗас җеткіліксіз. Текцелер, тастај җырсым мен бууылоҗан җамъс таҗтасы әлги ајтылоҗан керектің барлығына да җарајды, әрі арзан туседи.

Осы кыни кез келген җарувасылық мекемеси, кез келген сарқоз җавајы әдіс пен җамъсты бууып керегіне асырып отыр.

Қазақстандық маңызы бар, кәзіргі кынде, еки җамъс завѳты бар, екеви де Түркісіп темір җолының војында—Сувлы төве, Іле бстанселарында.

Сұрав: Сиздің җерде җамъс өсеме?

Қалақ җамъсты қалај пайдаланады?

64 җумъсы: Җамъс бууоҗан җерге бууып җумъсының әдісі мен тапысыңдар, қалај бууды үйреніңдер. Завѳтта бууоҗан тәрізді җыр җамъсты кикентеј җыр бууып үлгісін мектеп мәзгіліне қојыңдар.

Тері, булҗары іјлев кесібі Қазақстан өндіріс орындарының ісінде әсер тәвир орын алады. Аудандық маңызы бар завѳттарды алмағанда (мысалы Талды қорғандық завѳт), Қазақстандық маңызы бар булҗары, тері завѳттары мыналар: **Семејде** 1 булҗары, 1 тері завѳты, **Қызыл җарда** 1 булҗары, 1 тері завѳты, **Тәкеде** 2 булҗары, 1 тері завѳты, **Атбасарда** 1 булҗары завѳты, **Алматыда** 1 булҗары завѳты. Соңоѳь җыларда бул кесіптер кез көре ілгерілер, өндірісін арттырып отыр. Мысалы: іјленіп җыққан булҗарының өнімін ақса кессек соңоѳь җыларда мынадај: 1928-җылы 4672 мың сомдық, 1929-җ. 5657 с.м., 1930-җ. 6649 сом., 1931-җылы җоспары 12431 сомдық. Тері іјлев өндірісінікі де осы сыяқты.

Сұрав: 1) Сиздің тұроҗан җерлеріңізде тері. булҗары іјлеітін орындар барма?

- 2) Ijleriniñ mañyz qandaj?
 3) Çyloja qanca ijler cýjarady?

65 cümbe: Teri, bulojary ijlejtin zavıttqa barıp cümbe-
 rıñnyñ edisteri men tanysqyz; teriniñ nece kyn kespekte çataty-
 nıñ kespekke ne salatynıñ, qalaj syrip qalaj vojaytynıñ, ne men
 vojaytynıñ yjreninder. Zavıttta ijlegen terilerdiñ er qajsısynan tyr
 alıp mektep mezejine qojıñdar, olardıñ er qajsısynıñ astına
 attarın çazıñdar. Zavıttıñ endiris çospary men onıñ orındaluvı
 tuvralıñ dijagiram istep, keriñetin orınqa ilip qojıñdar.

Surav: 1) Eldegi ejelderdiñ ijlegen terileri men zavıttıñ
 ijlegeni arasında qandaj ajırma bar?

- 2) Terini yjde ijlegenge qalej qarajsındaj?

Baspaqana orındar ekige belinedi: Qazaqıstandıq
 mañyz bar baspaqanalar, avdandıq mañyz bar baspa-
 qanalar. Qazaqıstandıq mañyz bar baspaqanalar bas-
 paqana tiresiniñ qaravında voladı.

Iri baspaqanalar mına qalalarda: Tekede, Aqtöve-
 de, Qostanajda, Ycikte, Aqmolada, Qyzılçarda, Semej-
 de, Cimkentte, Əvlije atada, Qyzıl ordada, Almatıda,
 Bulardan basqa avdannıñ kəvinde baspaqana bar, biraq
 olardıñ kəbi kicikintej kəzijtter cýjaruvdan basqa pajda
 qa aspajdı.

66 cümbe: Mektebinizge çaqın çerdegi baspaqanaqa se-
 ryvengge barıñyz; baspaqanada qarıptı qalaj terip qalaj vasatındı
 keriñder. Baspaqananıñ qasındaq kitap typtejtin belmesine
 kirip cümbestarın keriñder, quraldary men tanysqındar.

67 cümbe: Kitap typtev ycin kerekti quraldardı tavıp
 mektebinizdegi kitaptardı typtender.

Tamaq dajındajtın kesiptiñ icindegi mañyzdıs
tijirmender, et toñaztatır kənsere cýjaratın zavıttar
 Yken ot tijirmenderi Qazaqıstannıñ egin egetin avdan-
 darınñ varıbojında da bar. Yken ot tijirmenderi kəp
 ornaçan çerler: Almatı, Semej, Qyzıl çar, Oral, Qos-
 tanaj. Aqtöve qalalary. Almatı men Qyzıl ordada eki
 kyric zavıty bar.

Et toñaztatın, etten kənsere çasajtın eki zavıty
 bar, biri Teke de, ekincisi Qyzıl çarda.

1930-çyldan vastap Semejda yken et kəmbijnatı
 salıñır çatır, 1932-çyldıñ ajaqında salıñır volıp çyr-
 giziledi. Bul kəmbijnat maldan cýjatın ne nərse bolsa
 (qan, çynı, terisi, çynı, myjiz, tujaq degendej) birin

de bosqa çibermej barlyğynda pajdağa asyryp çyğara-
dy, myndağan çumysker isteidi.

Surav: 1) Sizdiñ avdanda qandaj ot tijirmenderi bar? . . .

2) Tijirmenderinniñ kyci qandaj? (qanca attyñ kyci bar. tøv
likke qanca astyq tartady)?

3) Tijirmender qaj mekemeniñ qaravnynda? Tønkeristen bu-
ryn kimniñ qaramağynda voloğan?

68 çumys: Mektebinizge çağyn turoğan tijirmenge sery-
venge çyğyңыз; tijirmenniñ мәсijneler men, qurlyсь men, qalaj
etkende astyqta usaq. qalaj etkenke iri tartatynь men tanьsьndar.
Tijirmenniñ endiris çosparyn bilinder, onь qalaj orьndap kele
çalqynьn kersetip dijağyram istep mektepke ilinder.

Ajtylyp etken iri kesip orьndaryna basqa, Qaza-
qьstannыñ әr avdanynda әr tyрli usaq endiris orьndary
bar, bulardyñ icindegi maңызdylarь: balьq batağalarь
(qaj çerlerde?) Almatь ovylyсьndağь sement zavьty men
temeki pәbirigi; араq, сыра zavьttarь; maқта tazartatyn
orьndar (qaj çerde?)

Surav: 1) Sizdiñ avdanda osь ajtyloğan endiris tyрleriniñ
qajlylarь bar?

2) Olardyñ endiris çosparlarь qandaj?

4) Bul endiris orьndarynыñ sizdiñ avdan caruvasьnda qan-
daj maңызь bar?

4) Osь kesip orьndarynыñ qurlyсь, мәсijneleri, çumьs tәr-
tizi men tanьsьndarma?,—ajtyp berinizder

Qol өneri kesibi çumьs isteitin adam sanь iretinen
de, kiris somasьnыñ көptigi iretinen de Qazaqьstan qal-
qь kesibiniñ icindegi maңызdьsьnыñ biri dep esepteleди.
1929-30-çьloğь alynoğan sanaqqa qarağanda qol өneri
kesibindegi adamnыñ sanь 86 мың camalь, qol өneri
kesibiniñ bar tabьсь 98 mylijen som, taza pajdasь 21
mylijen som dep esepteleди.

Qazaqьstan qalqynыñ arasьnda көbirek өris aloğan
qol өneri kesipteri—maңызьna qaraj tizbektep sanağan-
da etikci men kijim tigyvci, tamaq istev kesibi, kijim ti-
gyvci men cac aluvсь, ағас ustasь, temir ustasь, çyn-
nen nece tyрli nәse toquvсь, tağь da osьoğan usa-
ğandar.

Qol өneri kesibi men Qazaqьstannыñ barьq çerde
birdej emes. Qol өneri Teristiktegi egin men kesip etc-

tin elde көбірек тараған, тустик пен батстақь авдандар да аз тараған.

С у р а в: 1) Сиздің авданда қол өнері кесібінің қай түрлері көбірек тараған.

2) Қол өнері кесібінің авдан қаруасылығында қандай маңыз бар.

69 сұмьс. Авдандық қол өнер кесіпчилер ұжымына 3—5 адамнан бірігіп алынып авдандағы қол өнері кесібі туралы толық мағлұмат алынып алынады қазір мектеп мұзегіне қойылады.

70 сұмьс. Балалардан бір несе бірігіп алынып, қағазға жазып қол өнерчилерді сұмьс қылып жазып алынып, олардың қазір қаруасылығына нәрселерінен түр алынып мектеп мұзегіне қойылады.

Қалық қаруасын електірілдіріп сұмьс Қазақстанда артта қалып сұмьстың бірі. Қазақстанда өте ірі електір ыстасалары жоқ, бары қалалық жерлер мен ірі өндіріс орындарында. Қазақстанның қалаларында 18 жерде електір ыстасасы бар, оның бастылары: Орал, Қостанай, Қызылжар, Семей, Гімкент, Әулиеата, Алматы, Көкшетау, Әскөмінге ұсаған қалаларда.

Рәмірік—завыт қасынан салынып електір ыстасаларының үлкендері Риді, Қарсақрай, Қарсақрайда-

1931—жылы Үрімжі қаласында үлкен електір ыстасасы салынып, 32—жылы Риді қаласынан Өлке гедірі ыстасасы Алматының үлкен көлінен бір гедірі ыстаса салынып алынды.

Өнерлі кәсіптің өсуі мен қатар Қазақстанда сұмьссылар саны өсіп келеді, оны мынанан байқауға болады: Қазақстандағы өнерлі кәсіпте сұмьс қылып сұмьссылардың саны (қызметкерлерді есепке алығанда) 1929 жылында 13 мың, 1930—жылында 18 мың, 1931—жылында 27 мың адам. Екі жылдың ішінде сұмьссы саны екі еседен артып отыр.

Басқа ұлттар мен салыстырғанда әсіресе қазақ сұмьссыларының саны көп артып отырғанын байқаймыз. Мысалы, қазақ қызметкерлері 1929—жылында Қазақстандағы бар қызметкерлердің 28,5 пайызы еді 30—жылында 34,6 пайыз, 31—жылында 38,16 пайызға жеткен. Қарағанды, Қоңырат сыяқты ірі өндіріс орындары ашылып мен қатар қызметкерлер саны үнемі артып отыр.

S u r a v: 1) Sizdiñ avdanda nece çerde elektir ыstansasъ бар?

2) Sizdiñ ыstansanъñ kyci qanca?

3) Sizdiñ elektir ыstansanъñ kyci ne nêrsege çumsuladъ?

71 çumъs.—Seryvenge varъp elektir ыstansasъ men ta nъsъñdar.

Avъl caruvasъlъq kôsipteri.

Cvъl caruvasъlъqñ kêlektiptendiryv. Patsa ykimeti niñ otarcъlъq sajasatъ arqylъ artta qalojan qazaq qalqъññ avъl caruvasъ partъjanъñ durъs çol bascъlъq arqasъnda sanъ çyl sanap kôvejip mañzъ artъp, satsъjaldъq negizinde qajta qurъluvoja qajtpastъq vet alъp otъr. Ke dej orta, caruvanъñ çappaï kêlektiptendiryvi arqasъnda vaj—qlaq tap iretinde çojъlojalъ otъr.

Iri êndiris orъndarъññ kôvejyvi ênerli kesiptiñ ilerilevi, partъjanъñ sara çolъñ durъs çyrgizyv arqasъnda kedeï men orta caruva soñoъ çyldъrda çumъla qalqozoja vet aldъ. Onъ mъnadap vajqavoja voladъ. 1928—çylъ qalqozoja kirgen caruvanъñ sanъ 25000 tytin edi, bul Qazaqъstandaоъ varlъq caruvanъñ 2 aq pyrsenti voladъ. 1931—çyldъñ yjeninde qalqozoja uým-dasqan yj sanъ 712 mъñoja çetti, bul varlъq caruvanъñ 60,6 pyrsenti. Avъl caruvasъññ tyrlerine belip kôrsetkende mъnadaj: astъq salatъñ negizgi avdandarda 70,4 pyrsenti, mêdenij egis egetin avdandatda 71,2 pyrsent, baоъ baq casъ mol avdandarda 78.7 pyrsent, mal caruvasъ basъm avdandarda 47,2 pyrsent.

Avъl caruvasъnda qalqozcъlardъñ ylken orъñ alojan daоъ osъ sandardan aq kôrinip otъr. 1932—çylda dendi egis, mêdenij egis pen kesip etetin negizgi avdandardaоъ kedeï, orta caruvalar tygeli men qalqozoja uým-daspaqсъ, sonъñ arqasъnda bul avdandarda tap iretinde vaj—qlaq çojъlъp cъqpaqсъ.

S u r a v; 1) Sizdiñ avdanъñzda kedeï, orta caruvanъñ qalqozoja uým-dasuvъ qalaj? (Pyrsentin kôrsetinder).

2) Sizdiñ avlъñzda qandaj?

3) Baj—qlaq tavъ kêlektipke qalaj qarajdъ?

Qalqoz tek sanъ ôsyvi ojana turmaj avъl caruvasъlъqññ ênimine ije volъp otъr. Mъjsalъ, 1931 – çyloъ egis

ke Qazaqstanda salınojan barlıq egistin 90,6 pyrsentin qalqozdar salıp otır, çeke caruvanıń salıoan 9.4 pyrsent. Mal caruvasında osı sıjaqtı: 1929—cılı qalqoz qolında 200 mń mal bolsa 1931-cıldın majında 1300 mńoıa cetip otır.

1. Sizdin avdandarıńızdın qol astındaqı egistin qancasın qalqoz saladı?

2-Avılnıqı egistin qancasın saladı?

Qazaqstanda qalqozdın negizgi tyri ertel. Cınara kemyne, egin seriktigi, mal baqatın avdandardamal seriktigi bar. 1931-cılqı yildegi esepke qaraqanda. Qazaqstanda birlestik caruvalardın 93,7 pyrsenti ertel 4,6 pyrsenti egin seriktigi, 1,7 pyrsenti kemyne.

1-Sizdin avdandarıńızda qalqozdardın tyrleri qandaj? (pyrsentke belinder) avılnızda qandaj?

2-ertel, kemyne, seriktik arasında qandaj ajırma bar?

72 cıms. Avdarıńız ben avılnızda qalqozdrdın tyrge ajırıp dıjaqıram sıznı, dıjaqıramdı mektepke ilinizder.

Kellektiptynyv arqasında kedej, orta caruvalardın eńbegi çeke caruva men salıstıruvda ertı cemisti, ertı enimdi volıp otır. Mysal, 1931-cılı kılqozdardın salıoan eginı orta esep pen kılqozdaq bir tytinge 8 gektirden keledi, çeke caruvaniki 2 - 4 gektirden keledi; 1931-cılı baqlav qara caruva ynspeksesinin tergev qorındısına bir ylgili kılqozdın astıq enimi yj basna 61 sentnerden, orta qalpta cıms qılatın bir ertelde 50 sentnerden, tomen qalqozda 21 sentnerden, çeke caruvanı yj basna ortaca enimi 15 sentnerden kelgen.

1. Çeke caruvadan qalqoz mycelerinin eńbegi enimdi volatın seveı ne?

2. Sizdin avılda qalqoz tytinine ekken egisi qancadan keledi, çekeceniki qancadan keledi?

3. Cıqqan astıqtı qalqoz tytinine belgende qancadan keledi, çekeceniki qancadan keledi?

73 cımsı. Sonqı eki suravdın cıvaptarın (sandarın) dıjaqıramoıa salındar.

Mal caruvası cıl sanap satsıjaldıq col men osip keledi. Sapqozdardın qolındaqı maldar men qalqozdın ortasındaqı maldı sanamaqanda, 1931-cıldın

ajacında qalqozdın mal permileri qolında 1 mylijen 182 mın mal uymdastırılğan, 1930-çıl bul çende avızğa alıp aytarlıq ictene çoq edi. Qalqozğa uymdasuv, mal permilerin quruv arqıl qalqozdın iri mal caruvası qurılıp, enimi, mañız artıp otır.

1. Sizdn avılda, avdanda mal caruvasının qalqozğa uymdasuvı qandaj?

2. Qalqozdın mal permilerinde qanca mal var?

3. Mal permilerinin pıdası qandaj?

Dıjqanılıq. Dıjqandar astıqtı eki mezgıl egedi; kyzdı kyni, kektemde.

1. Qandaj astıqtardı kyz, qajsılarn kektemde egedi?

Eginnin enimi istelgen enıektin tyrine qaraj er tyrlı voladı: enıektı durıstap istese, pännin, təcirıbenin qosqan qılsa, eginnin enimi mol voladı, ejitpese enıek ec voladı.

Eginnin enimin arıttıruvı tıvralı qoldanılatın caralardı qoldanılatın caralardı aqıranomdın caralardı dep atadı. Aqıranomdın caralardın tyri tolıp çatır, bastılarn mınalar: tuqımdı tizekti məcıne men seyv; ertekec seviletin denderdi öz mezgılinde seyv; nacı, densesiz tuqım cıspaj, taza, cıojımdı surıptalojan tuqım cıcu; tuqımdı qastavıctan tazartuv: par cırtuv; kezektı egisten avıspalı egis tyrine kocy; avızğa qıstı kyni qar toqtatuv; egindi aram cıptı saqtav taqıda osıojan usıojandar.

Surav: 1. Tuqımdı məcıne men seyv men qol men seyv-din qandaj ajırması var?

2. Çazıl egisti erte salıvdın qandaj pıdası var?

3. Kektemde qandaj astıqtardı burın, qajsılarn soñ seyv kerek.

4. Densesiz tuqım men çaqı dendi tuqımdı qalaj ajıruvğa voladı!

5. Surıptalojan tuqım qandaj voladı, qalaj surıptajdı?

6. Tuqımdı qastavıctan qalaj tazartadı?

7. Pardı qaj mezgilde, qalaj cırtadı?

8. Avıspalı egistin pıdası qandaj?

9. Avıspalı egispen kezektı egistin arasında ajırma qandaj? (qajsı pıdası?)

10. Qardı qandaj edister men toqtatadı?

11. Aram cıptırdın tyrlı ajındar! egindi odan qalaj saqtavğa voladı

Qazaqstannın qer vajııy erte mol, eginge qaram-
dı qerdiñ ezi-qara torıraqtı, qonır kactendi, aq kactendi
qerler-146 mylijen gektir camasında dep eseptele-
di. Bul sıjaqtı qer vajııy eli kunge tolıq pıdalanıl-
maj kele qatır. Degen men soñıy qıldarda Qazaqst-
tan qalqınnı egin carıvası da qalır Keñes odaıy-
daıy egis carıvası men qatar ilgeriler, kerge korer-
lik tyrde artır otır. Munı mınadan vajııyqa voladı. 1925-
qıl Qazaqstandaıy bar egis 2 mylijen 869 mın gektir
volıan! 1930-qıl 4 mylijen 227 mın volıan; 1931-qıl
5 mylijen 978 mınıya qeıken.

Dıjqanqılq carıvası satsıjaldıq qol men esip kele
qatır, qalır egistıñ icinde qalqoz ven sapqoz egisiniñ
salmaıy qıl sanap artır keledi:

1930-qıl Qazaqstanda salınıan barlıq egis 4·227.000
gektir! osınnı icinen qalqozdiki-2408000 gektir, Sapqoz-
diki 207000 gektir. 1931-qıl barlıq egis-5978000 gek-
tir onıñ icinde qalqozdiki-4609000 gek. sapqozdiki
733000kektir. 1925-qıl qalqoz ven sapqozdıñ egisi qoq
dese volıandaj edi.

Qazaqstan qerinde salınatın dendi egisterdiñ bas-
tıları (1930-qıldıñ deregi boıınca): vııdaj 70 pırasent
tarı-13 pıratsent, sulı-10 pıratsent. Dendi egistıñ deni
Sııyıtıq Qazaqstan. Qaraqandı, Aqtöbe, Almatı,
Kaspij qasasındaıy (Oral) obılstarında salınadı Tys-
tik Qazaqstan obılstarındaıy egistıñ deni-maqta, majıı
esimdikter, basqa osııan usadıandar.

1. Sizdiñ avdanda egis kóleminiñ esyvi qalaj?

2. Qaj astıq kóp salınadı?

74 qumıs. Avılqızda egiletin astıqtardıñ er tyrinen
qıjnap mektepke qajıqız.

**Qazaqstanda nece tyrlı qımbattı, sıjrek kezdese-
tin esimdikter esedi.** Bulardıñ icindegi belgilileri mın-
nalar: mata toquvoja qumsalatındar — maqta, kendir,
kenep majıı esimdikter—səplər, kilecevin, soja, cunqut,
kərcese, cekildevik; temekiden—sar temeki men ma-
qor esedi.

Bul esimdikter ycin arnap qurılıan qer-qerde sap-
qozdar bar. 1931-qıldıñ basında 4 qerde maqta sap-
qozı, 11 qerde kendir, kenep, majıı egis, dəri isteıtin

өсімдіктер сапқозь, 2 çerde tav saqьz ben qadьral saпqozь bolьan.

Çer suvaruv мәselesin kycejtyvi qalqoz ben saпqozь көbejyvi men qatar soңoь 31-nci 32-nci çьldarda bul өсімдіктерdiң көlemi көbejip oтьr. Кеңes oдаoьннъ basqa çerlerinde sijrek kezdesetin qьmbattь өсімдіктер bul kynge cejin cet patsalьqtardan keltirilip oтьrsa, endigi çerde Кеңes oдаoьннъ өнерli кәсібине керекti qьmbattь өсімдіктерdi көp өsiretin el vor oтьr. Bul өсімдіктер Qazaqьstannнъ tystik oьbьlsь men Almatь oьbьlsьnda өsedі.

Bul өсімдіктерdiң icindegi өte-mөte маңьzdsь — maqta. Maqta Tystik oьbьlsьннъ Maqtaral, Keles, Qьzьl-qum, Cimkent, Tyrkistan, Arьs, Әvlije ata avdandarьnda, Almatь oьbьlsьннъ Çerkent, Ile, Cuv avdandarьnda өgiledi. (Qartadan attarь atalojan avdandardь көрse-tiңder).

Bul avdandardьнъ сув vajьoь, ava ьrajь maqta egyv-ge өte ьlajьqtь. Bul avdandarda soңoь meзgilge cejin өr tyрli дәнди egister salьnpьr kelgen. Soңoь çьldarda. өsirese Tyrkisip temir çolь salьnojanнан veri qaraj Orta Әzije men qatar bul avdandardaөь керекti astьq basqa avdandardan keltirilip, bul avdandarda дәнди egis egyv tygel toqtatьp maqta egisine qalojalь oтьr.

1. Tyrkzip arqьbь qaj çerlerden astьq tasьladь?

Dәnd regis egyv ornьna bul avdandarda maqta кө-bejtilip oтьп, munь mьnadан vajqavoja voladь: 1925-çьbь Qazaqьstanda 35.155 kektir maqta salьnsa 1929-çьbь 57.120 gektir, 1931-çьbь 118 mьң gektir camalь maqta salьnojan.

Кеңes oдаoьнда cьo jatьп maqta mata toqьjtьп pө-birikterdiң keregine çetkasiz edi, sonдьqtan çetpegen maqta cet patsalьqtarda keltiryvcі edi. Soңoь 6—7 çьldьn icinde maqta egisin көbejtyv tavarьb istelgen caralar ar-qasьnda Кеңes oдаoь өз pөbirigine керекti maqtanь өzi egip, cet patsalьqtan maqta tasuvdan qutylojalь oтьr. „Cet eldiң maqtasьna telmirmejik,, urandь oььndavda Qazaqьs-tan qattь qarqьп men kele çatьr. Boьjan mьjsal 1929-ç keңes oдаoьнда cьqqan varьbь maqtanьн 6,3pyrsenti

Qazaqstanda cыqqan bolsa, 5 cылдыqtың ajaqtыnda Qazaqstan maqtasъ 10,3% ornъ almaqsъ.

1. Sizdiң avdanda maqta salъnama?

Salъsa onъ qal sanap artuvsъ qandaj?

2. Dendi egis egileme? . . . Egilse cылдан cыloja onъ kәleml arъp keleme, kemlp keleme?

3. Sizdiң avdanoja icerlik astыq qajdan keltiriledi?

4. Maqta egisi qandaj әdister men suvojarыladъ?

5. Maqtanың cыoqtыmъn kәsejtyv ycin qandaj caralar qoldanyladъ?

75 cumas. Avыlыңыз ven avdanыңызda maqta egisiniң kәsejvi men kәndi egistiң azajuvъ kәсетip dыjeoqaram қазар мектептеріне қојыңдар.

Soңqъ cылarda Tystik ovыls pen Aalmatъ ovыlsының keј bir avdandarыnda qant қазайтын cygindir egilip өте қаqsъ cыoыр cыр. Cygindir egyv 1928-cылardan ojana bastalsada, az mezgildiң icinde kәsejip oтыr. 5 cылдыqtың ajaqtыnda bul avdandarda on mыңdaoan gektir cygindir salыnojalъ oтыr. Bul cygindirdi durъs paјdalanuv ycin 1932-cылдан bastap 3 ylken qant zavъtъ salыnojalъ oтыr.

Atalъp өtken qыmbattъ өsimdikterdiң icinen manъzдысының biri—tav saqtъz ven қандирел. Bul ekevinen rәzenke cыojadъ. Bul mezgilge cejin keңes odaoqtының өzi- nen rәzenke cыqpaycъ edi, bar rәzenke cetten keltiryvci edi. Qandirel ortalыq Qazaqstannың dalalarыnda, tavsaqtъz Qara tav men soңың tәneregindegi қерлерде cыojadъ. Bul kynde qandirel men tav saqtъzдың tuqымъ (urыoqtъ) қыjnalъp bir nece қерде qoldan egilip oтыr. Odaoqtыq ykimetmilijendegen aqca cыojarъp qandirel men tav saqtъzdan rәzenke cыojaratын zettar salъp oтыr. Qazirge salыныp oтыrojan қерleri—Accъ—saj (Qara tavda), Boryj, Calqar ыstansasыnda.

1. Sizdiң avdanыңызda qandirel men tav saqtъzъ varma?

76 cumas. Avыldarыңa қақын қерде qandirel men tav saqtъz egisi bolsa serylenege varъ olardъ tyrleri men, egyv carttarъ men tanыныңыз.

Qazaqstannың mal caruvасыlыqtъ қалъp oдыqtыq mal caruvасыnda birinci ornъ aladъ, keңes odaoqtъ qol astыnda varыq maldың 32 pyrsenti Qazaqstanda. Qazaqstan avыl caruvасының icinde mal caruvasъ өзgece ornъ

alady. Mysaly, 1927-çyly avy caruvasylygynan kirgen barlyq kiristinycten ekise mal caruvasylygynan engin:

Çiñgerler soqysy men azamat soqysy mezgilinde kuyzelip qalghan mal caruvasy partya men Kenes ykimetiniñ sol basylygy arqasynda kóp uzamaj ilgergi qalpyna kelip, asyp ketti. Mysaly, osy kyngi Qazaqystan torqasynda 1913 çyly 29.931.000 mal bolsa, 1920-çyly 16.3000-mal qalghan. Onyñ ber çaqynda mal sanı çyl sanap arıa verdi—1925-çyly 21.954.000, 1927-çyly 30427000, 1929-çyly 40.134.000 ge çetti.

Qazaqystannıñ mal caruvasy soqy 2—3 çyloja sejin çeke caruvanyñ qolynda, vytırañqy tyrde keldi. Mal baqıuv tyri öte tömen bolıvçy edi. Kóp çerlerde malja cöp berilmei, qys voıy tevinge salyp, tavqa, tasqa, dalajja çajyp cıoyvçy edi. Qar qalyñ, qys qattı volıjan çyldarda, esirese muz volıjan çyldarda maldıñ köbi qyrylyp çutqa usıravçy edi.

Partya men Kenes ykimetiniñ durys basylygy arqasynda, soqy çyldıñ icinde Qazaqystannıñ mal caruvasy negizinen özgerilip, çañja satsyjaldyq negizge çajta qurylyp otyr. Maldıñ tuqymın asyldandıruv, avruvdan saqtav, çutqa usıratpav tıvralı nece tyrli caralar qoldanylyp otyr. Qazaqystan avy caruvasynyñ astyq мәselesi satsyjaldy çol men cecildi. Endigi kyrdeli mindet mal caruvasynda sol çol men cecyv salmı-sol mal sapqoz.qalqozdarı kövejip keledi Mal caruvasyñ esiryvycin verilip otyrghan ykimet qarazı çyl sanap molaıyp otyr: 1927-28-çyly 3,100 mñ som verilse, 1931-çyly 28.418 mñja çetti. Çer suvlandyruv ycin 1927-28-çyly 975 mñ som çumsalsa, 1931-çyly 4114 mñja çetti. Soqy 3 çyldıñ icinde mal baqqan avdandarja ne barlygy 141 mñ et tyrli мәcijne keltirildi, burın мәcijne көrmegen, coıyn çoldan cette çatqan avdandardıñ kez kelgen çerinde osy kyny nece tyrli caruvasylyq мәcijnelerin көresin.

Maldıñ avruvı men kyresyv ycin 1927-28-çyly 1,333 mñ som çumsalsa, 1931-çyly 3.768 mñ çumsalaghan. Burynoıy tevinge salyp mal baqıuv әdisi qalyr otyr. 1930-çyldan bastap barlyq mal baqatyn avdandarda cöp savıuv cımsı kycejip keledi 1930-çyly Qazaqystan köleminde 7,3000 mñ gektir cöp savylojan bolsa, 1931-çyly 15

milijenge çetti. Çep cavuv çumbsın kycejtyv ycin 108 orında Məcijne çep ʙstansalarʙ quraldʙ.

1. Sizdin avʙda, avdanda mal caruvasınʙn kəlektiptyvı qalaj?

2. Avdandarında, avʙdarında mal permillerinin qolında mal varma, ol qalqoz malınʙn necə pʙrsenti?

3. Avdandarında çep cavuv çumbs ʙldan ʙloja qalaj ilgerlep keledi?

4. Avdandarında məcijne-çep ʙstansalarʙ varma?

Sapqozdar. Avʙ caruvacılıqʙn satsʙjaldʙ negizge qajta quruv ycin qalqoz ben qatar Sapqozdʙn yiken əseri var. Egistik, çajʙlʙstʙq çerinin moldʙqʙ, mal sanʙnʙn kəptigi arqasında Qazaqʙstan sapqoz quruv iretinde Kenes Odaqʙnda aldʙnqʙ çatardan orʙn aladʙ. Kenes Odaqʙ qol astında sapqozdar ycin kesilip alʙnojan varʙq çerdin 30 pʙrsenti Qazaqʙstanda. Qazaqʙstanda sapqoz sanʙ ʙıl sanap bir necə esə artʙp kele çatʙr. Mʙjsalʙ, sapqozdardʙn sanʙ 1932-çʙlʙ 18, 1929-çʙlʙ 30, 1930-çʙlʙ-98 bolsa, 1931-çʙlʙ 116 qa çetti. Munʙn 20 sa egin salatʙn, 78i mal baqatʙn. 4 i maqta salatʙn 12 si or tyrlı qʙmsatʙ egis egetin, 2i tav saqʙz ben qandʙrel egetin sapqoz.

Sapqozdardʙn egis kelemi de, mal sanʙ da maqta qarqʙn kəvelip keledi:

1928-çʙlʙ -17,400 gektir, 1930-çʙlʙ-207 mʙn gektir, 1931-çʙlʙ-733 mʙn gektir boldʙ.

Mal sapqozdarınʙn qolındaqʙ maldʙn sanʙ 1930-çʙlʙ-975 mʙn bolsa, 1931-çʙlʙ 1932 ge çetken.

Sapqoz caruvasʙ mʙqtap məcijnelendirilip otʙr. Bes ʙlʙdʙqʙn ajaqʙnda Qazaqʙstanda egin sapqozdarınʙn qolındaqʙ tʙraktardʙn sanʙ 4 mʙnʙn ystine ʙqpaqʙ.

Məcijnelendirilgen çumbs pen negizine qurʙlojan sapqozdar ajnalasʙndaqʙ qalqoz caruvasʙnʙn kəterilivine, durʙs baqʙt alʙp əsyvine yiken çərdəm beredi. Egis çep cavuv mezgilderinde sapqozdar tʙaktʙrlarʙn berip satsʙjaldʙq çərdəm kəsetedi; mamandarʙ arqʙlʙ aqʙranomdʙq caralar qoldanuvoja basʙlʙq etedi.

1. Sizdin avdanda qanca sapqoz var?

Qandaj sapqozdar?

2. Sapqoz caruvasʙnʙn əsyvı qandaj?

3. Sapqozlarda qandaj məcijneler var?

4. Sizdin avʙda çaqʙn sapqoz qalqozdarʙja qandaj çərdəm kəsetedi?

5. Sapqozdın caruva istevi men qalqoz caruvasın cyrgizyv arasynda qandaj ajırma bar?

77 cümbs Çaqın çerdegі sapqozqa barıp cümbs çospar men, cümbs edisteri men, qoldanıp otyrojan mecljneleri men tanysındar.

Avıl caruvasın keteryv caralar. Avıl caruvasın keteryv ycin Keñes ykimeti nece tyrli caralar istep çatır. Taldap aytqanda ol caralar mınalar: Avıl caruvasına ykimet 1930-çyly 160 milijen som, 1931-çyly 293 milijen sinirip otyr., 1931-çyly Qazaqystanda 46 mecljne tıraktır ıstansastı boldı, Qazaqystandaqy barlyq tıraktırdın kyci 88570 attın kycine teñeldi. Caqaly, Qıjaly, Qarabalyq sapqozdarına usaqan iri sapqozdarqa kamsaın keltirildi. Omiri çender arba çegip kermegen, mal baqqan, artta qalqan qazaq avdandarına mındaqan soqasajman, cöp, syt mecljneleri keltiriledi; 108 orynnan mecljne cöp ıstansastı acıldı. Ekpindi qarqın men qonystandıruv, cümbs cyrgizyv, çaqsy çerlerdi qajta bolıv, çer мәselesin durys cecyv arqasında çerдин tyri (pajdaly, pajdasız) anyqtalady; sapqoz, qalqozdarqa çer kesilip berildi; patsa ykimeti zamanınan beri kele çatqan ult arazdyq cecildi, kedej men orta caruva çerге ije bolıp, eñbeginiң jemisi keterildi.

Otyrbyqlandıruv arqasında cyz mındaqan ытыраңqı eñbekci qazaq caruvalar qala bolıp, cыjnalyр, cыjnalyр мәdenijetti eldin qatarına cıvbyqtasa, екinci çaqыннан çаррај qalqoz boluv, mecljne qoldanuv arqaly caruva tyrin çaqsyлаp, бай-құлақтың çојојалы otyr. Bul caruvalar qazaq eñbekcileriniң мәdenijetiniң keterilyvine, caruvasынның satsыјaldық negizinde qajta qurılıр еkpindi qarqын мен esyvine ult arazdyqынның çојылуына, syjtip Keñes odaqын qоныs қылојан мәdenijetti ulttarqa teñelyvine mықты қural болып otyr.

Qazaqystannың basqarылuv çeninen bolınyvı.

Basqarылuv iretinde Qazaqystan 6 obлыsqa bolinedi.

1. Qazaqystannың cығыs obлыsы, ortalyqy Semej qalasы. Bul obлыsqa 21 avdan, 2 qala kiredi, avdandar:

Мақым-Көккij, Керекув (Павладар), Белақас, Сөреpi, Саманайқь, Сыңыстай, Ғарма, Зыжан Үлан, Тарбағатай, Қурcum, Зайсан, Көкпекти, Қатон—қарақай, Өскөмин, Бесқарақай, Ертis, Байан авыл, Авралы, Қув, Қарқаралы. Қалалары: Семей, Ридир.

Сыңыс оылысының тустик, тустик—батыс қауындауы авдандарда мал қаруасы, теристик — сыңыс қауындауы авдандарда егін қаруасы бар.

Бұл оылыстың сыңысындауы авдандарда кеннен, алтын, қорғасын, сенки сыңады. Батысында—Керекув авданында көмір мен тұз сыңады. Атты сулы Ридир көмбіжнаты осы оылыста. Өнерлі кесіптің ішінде тау кесімі мол. Семей қаласында ірі ет көмбіжнаты салынып қатыр.

Үлкен өзендері: Ертis, Ойы, Буқтарма, Көкпекти, Қара—бұйра. Асыл дейтін көрорты бар.

2. Қарақанды оылысы, орталығы Қызылқар қаласы. Бұл оылысқа 23 авдан, 1 қала (Қарақанды) кіреді. Авдандары: Қызыл қар, Мәмлетке, Ақмұла, Ғаға арқа, Қурақалың, Телмен, Болай, Бижнетқор, Ленин, Піреснор, Нұра, Ағықбалық, Төңкеріс, Қызыл-тұв, Розай Еңбекчилер, Көксетав, Аяртұв, Атбасар, Ыстайын, Есіл, Еркін-ей, Сары—су, Үссөсі. Қала іретінде басқарылатын — Қарақанды.

Оылыстың теристігіндегі авдандарда ылаң егін кесімі, тустігіндегі авдандарда мал қаруасы аралас келеді.

Қарақанды оылысында алтын, тас — көмір, темір, тұз бар. Кеңес одағының үшінші көмір базасы—Қарақанды осы оылыста. Қызылқар қаласында консерві зауыты, мәсінге істейтін (механикалық), ылаң істейтін зауыттары бар.

3. Алматы оылысы, орталығы Алматы қаласы. Бұл оылыстың авдандары: Балқас, Ғөркент, Іле, Көлінің, Қаратай, Кеген, Қоңырат, Қордай, Лепсі, Өктемір, Талдықорған, Өрғар, Сув, Еңбекші қазақ, Қастек, Аяғөз, Ақсу, Алакөл, Сет, Сұбар тау, Цилик. Қала іретінде басқарылатын—Алматы.

Алматы оылысының ішінде тас көмір, ғез, қорғасын темір кендері бар. Балқасастың атауындауы үлкен ғез зауыты осы оылыста. Тустик қауындауы авдандарда егін қаруасы бар, мұнда көбіне суармалы егіс салынады;

teristigindegi avdandarda (Balqac təniriginde) egis ete az, negizgi kesibi mal caruvası. Bul ovylysta soqıy ıyl-darda ər tyrlı qymıstı egister—temeki, kendir, kenep, kyric, cygindir' qunçut, maqta taqıy soqıan usaqandar ərkendep keledi. Oıynıy men baylanıstı ıer suvarıy maselesi bul avdannıy caruvacıyq maseleleriniy bastıstı dep esep telip, iri-iri cımbıstar istelip ıatır. Oıy kyni bul ovylysta ıyrgizilip ıatqan. Qaratalıstıroı men Cıvıstıroı—Qazaqıstan köleminde ıyrgizilip ıatqan ıer suvarıy cımbıstınyy kyrdelisi dep esep teledi.

58 syvret. Qaratalıstıroıda tas vızır ıatqandar.

Ovylystıy tıstık ıaqındaqı vııık tavlardıy etegin-degi vaqtarda alma, ıyırıs, mıız taqıy soqıan usaqan ne-ce tyrlı ıemister ıesedi. ınerli kesipten cuqa pıvırıgi, ajaq kıym pıvırıgi, teri ııleıtın zavıttar, aqıac, tiletin qamıs vıvatıy zavıttar var.

4. Qazaqıstannıy tıstık ovylystı, ortalıqı Cımkent qalası. Bul ovylysqı qarajtıy avdandar: Arıs, ıvlıjata, ııvalı, Qazalı, Qaratas, Qarmaqıs, Qarsaqıaj, Keles, Qızılqum, Qızıl-orda, Merke, Paqta-aral, Sajram, Sıv zaq, Talas, Tyrkistan, Cımkent, ıaqa-qoroqan.

Tıstık ovylystıy ıerinen ıez, qoroqasın, senkı tas kömır ııoıadı. Qarsaqıaj zavıtı men salınır ıatqan Qazpılemetal oıy ovylysta. Ovylys qol astındaqı avı

caruvasının maңыздыс mal бағуу мен егін егүү. Егін-
нің тutasına қағын суvarmalь voladь (nelikten?). Egis-
tiktiң deni maқта. Maқта әsirese оvылыстың сыоыс бетин-
деgi avdandarda (атын-атап көрсетіндер) көр salьnadь.

Соңоы қылдарда бул оvылыста таv саоыз pen қандь-
rel қант isteјtin cygyndir көр egile bastadь. Бул әsimdik-
terden durьstap paјdalanuv ycin қант zavьы мен көvcөк
(rәziңke)zavьttarь salьныр қатыр.

Оvылыстың bastь өзenderi: Сыр-daryja, Ағыс, Keles,
Talas, Cuv, Сарь-suv, Сырсық.

5-Ақтөbe оvылысь, орталыоы Ақтөbe қалась. Бул оvы-
лысқа қарайтын авdандар: Adam, Ақтөbe, Ақ-bулақ, Арал
Batьақ-қара, Çeti-ојара, Броыз, Qара-baлық, Qostanaј
Meңдыојара, Semeј-әzer, Temir, Toroјaј, Obaојan, Pedirp,
Calqar. Бул оvылыстың teristik қаоы мен сыоыс бетіндеgi
avdandarda (қartadan көрсетіңіз) егін caruvasь, тystik
қаоындаоы avdandarda mal caruvasь basьm.

Ақтөbe оvылысында munaj, temir, çez, altьn, tas
kөmir бар, тuzдың тырleri көр.

Bastь өзenderi: Or, Elek, Qozda, Oјы, Çem, Броыз
Товы, Тооысақ, Toroјaј, Obaојan.

6. Qazaqьstannың batьs оvылысь, орталыоы Teke (Oral)
қалась.

Batьs оvылысына кирetin avdандар: Yјcik (Gөrijip),
Teңiz, Çemпыты, Çaңојala, Çөniбек, Dossor, Çыјloј, Ыль-
сын, Maңоыstav, Таьын, Talopke, Tajpaқ, Oјы, Oral
Orda, Qozda, Сыңоыrlav.

Batьs оvылысының teristiginдеgi avdandarda егін car-
uvasь, тystiginдеgi avdандарында (қartadan көрсетіндер)
mal caruvasь basьm. Önerli kesibiniң yлkeni Çemniң munaj
kesibi (қartadan көрсет). Bir nece çerde тuz кeni бар, оны
icinde yлkeni Dender көli. Munajdan соңоы kesibiniң
yлkeni baлық avlav, baлық тuzdav. Çaық өзенiniң қаоы-
да, Kәспiј теңiziniң қаоысында ондаојan, çyzdegen ба-
таојаларь (baлық тuzdытын оғандар) бар, munda мындаојan
adam çumьs қыладь.

Çaық өzeni оvылысты teristikten тystikke çарьр etedi
(қartadan көрсет). Çaықтан соңоы bastь өзenderi: Ca-
ојan, Reвeçe, Ertek, Elek, Qozda, Сыңоыrlav, Çem, Sa-!

оғыз, Ойыл. Овлыстың тустық қақ ceti Кәспий теңізінің терістік қағасын қорсап тұрады.

78 сұмбас. 6 овлыстың сегін, авдандарын, өздерін, өндіріс орындарын қартадан көрсетілдер.

Овлыстардан қер көлемі мен қалқынын санын көрсетіп әр тырл жоғары мен дыжауырамы қазап мектеп межегіне іліңдер?

1927—сылқы санақ жоғынса Қазақстан қалқынын саны 6.507.077 адам болоян. Қазақстанның қери өте кең (қанса?) адамы аз. Орта есеп пен алғанда бир сарсы километрге 2,2 адам келеди. Бирақ адамының қиілігі қер—қерде бирдегі емес. Ең қиі отыроян қерде бир сарсы километрге 5—7 адам келеди. Адамының қиі отыроян қерлері Қазақстанның терістік—сығысындағы орыс пен Өкірайне қалқы отыроян авдандар (бұрынғы Көксетав, Қызылқар, Өскөмін, Буқтарма уездері) мен тустық қағтағы кын сығыстың аз улттар отыроян (Алматы, Сімкент төңрегіндегі) авдандар. Қалқының ең сирек отыроян қерлері—суы аз, өсімдігі насар Қазақстанның орталығындағы авдандар (бұрынғы Темір, Тороғай, Қалқар, Қарқаралы уездері) мен Кәспий теңізінің сығысы қақ қағасындағы Маңғыстау, Сырлы, Үйек, Доссор, Ойыл авдандары. Бу авдандарда 1 сарсы километрге 0,5 адам келеди. (Қартаға қарап алғары аталған авдандарды көрсетіндер).

Қазақстанда бир несе улттар тұрады олардың ішіндегі ең көбі қазақ қалқы 3.713,394—(57,33%). Қазақ қалқынан соңғы саны көп улттар: орыс қалқы 1,279,797 (19,62%), Өкірайна—860.822 (13%), өзбек—213.500 (3,3%) Булардан басқа татар, оқыр, дыңген, қибірей, немис тағыда соған ұсаған аз улттар тұрады.

1. Сіздің авданда қандай қалқытар тұрады?

Олардың саны қанса?

79 сұмбас. Авданыңыздағы барлық адамының санын ултқа ажырып дыжауырамыға салып мектеп межегіне іліңдер.

Ғой қатынас. Қазақстан қери өте ылкен, қалқы тау. Қазақстан қалқының сарува саясат, медерілет қуғылысында қол—қатынастың өте ылкен маңызы бар.

Ратса ыкіметі қазақ арасында қол—қатынастың ілгері-ілевіне ес бир кеңіл белген қоқ. Төңкерістен бұрын қазақ арасында телепен мен радионың аты қоқ десе бол-

şəndəy edi. Bastı — bastı qalalar bolmasa avı çerlerinde poçtı men telgiram çəq edi. Qazaq çeriniñ aynalasınan cət pucpaqtap ətken bir nece temir çol bolmasa, orta-lyqqa temir çol kirmevci edi.

Keñes ykimeti qurılǵalı, əsirese sonıq 4—5 çyldıñ icinde Qazaqıstannıñ çol—qatnas çumısqı qolǵa alınpır, bir nece esə artıp ötır.

Поçты, telgiram, telefon, radio. Qatnastıñ ilgerilegenin mınadan vajıavıq boladı: Poçtı 1928—çy men 1931—çyldıñ arasında çañadan 39 velimce, 120 avdandıq velimce, 411 poçtı əgenittigi, 525 çerde ıstattan tıs əgenittik, 1005 avılda poçtıtasuvıq ornı, 3296 poçtı yvəkildigi ornı açılǵan.

Osı ajılǵan mezgildin icinde poçtı çolıñ ızaqtıq mınadaı artqan: suv çolı 2279 kılometirden 3907 ge çetken; ajırpylan men tasıptıñ çol 240 kılometir den 2500 kılometirge çetken, aptamavel men tasuv burın bolmaǵan, endi 2365 kılometirge çetken; kəlik pen tasıptıñ çol 12 mınan 23 mınqı: avıldaıq poçtı tasıptıñ çol 29 mınan 102 mınqı çetken.

Telgiram sımıñ ıznıdıq 19674 kılometirden 30516 kılometirge çetken.

1912—çy 3 aq telefon ıstansası, bolsa 1930—çy 35 ke çetken.

Qazaqıstannıñ çer-çerinde, alıs tykpirlerinde mındaıan radio tıñdajtıñ aparat qurıldı. 1931—çy mınıñ sanı 9 mınqı çetti. Qızılçar men Almatıda eki radio ıstansası salınpır Qazaqıstan qalalar kın saıpın sėilenip turadı.

Темір çoldar. Тəңкеристен burın Qazaqıstan çerindegi temir çoldıñ ıznıdıq 2365 kılometir edi, 1931—çy 5773 ke çetti. Тəңкеристен sonı Keñes odaıqında saıpınan temir çoldıñ ykeni — **Тyриксip**—Qazaqıstanda salınpır, Qazaqıstannıñ carıva mədenijet qurılısqıñ satıılǵıq çol men ərkendevine yken qural bolıp ötır.

Qazaqıstan toprıqıñ vasatın temir çoldar: Orta Əziya çolı (850 km), Samar Zalavıç çolı — Qazalı men 27—razıjez arasında (857 km), Омıç çolı (1538 km.), Rəzən — Oral çolı (275 km.), Permi çolı—Qostanajıqı varadı (176 km.), Əskəmin—Rıjdir arasındaıq

tar temir çol (102 km.); Yjçik—Dossor arasýndaçy tar çol (95 km.); Qarsaqraj—Çez—qazojan—tar çol (120 k.m.)

Bul temir çoldar arqyly Qazaqystanoja keltiriletin nerseler pəvirik, zavıttan çasalyp çyqqan tavarlar, aqac, munaj, kərəsin, temirden çalojan nerseler. Qazaqystannan çyçarylatyn: astyq, maqta, çyn, et, ken, komir, balyq taqyda osyojan usaojandar.

Qazaqystanda temir çol saluv öte kycejgeli otyr. Keçes odaoýnda 5 çyldyqtyn içinde salynatyn temir çol dby 25% to Qazaqystanda salynvaqçy. Salyna bastaojan, nemese çaqyn arada salynatyn temir çoldar menalar.

1. Qartal (Oryskiy çoly ystinde)—Atbasar—Aqmola Kerekyv—1271 kilyometir.

2. Rijdir—Karpyske.

3. Qaraqandy—Qonysrat—520 km.

4. Balqac—Cuv—400 km,

5. Nura—Çartas—202 km.

Bulardan basqa osy kyngi salynyp bolojan çoldardan bir nece tarmaq çyçarylmaqçy. Bul tarmaqtardby bastary: Oryskiy Aqtöbe 235 km.) Boravaj — Aqmola (27 km.), Cimkent—Töckent (135 km) Töke—Elek (Qartaqja qarap atalojan temir çoldardy tabyñdar.)

Qazaqystanda suv çoly az Keme çyzetin basty suvlar Ertis (1658 km.), Aral köli (750 km.), Ile özeni (450 km.) Çajyq özeni (365 km.) Balqac köli, (Qartaqja qarap attary atalojan özenderdi körsetinder.

Oquv den savlyq saqtav çumystary Qazaqystan — patsa ykimetiniñ otary, otarcylyq sajasatynby arqasynda oquv, den savlyq çeninde öte arytta qalojan eldin biri edi.

Tenkeristen buryn osy kyni Qazaqystan tobyraqynda ne varlyqy 500-600 mektepte 13,000 qazaq balasy 1325 mektepte 76 500 çavyrpalyq ulyttar (orys basqalar) dby balalary oquvçy edi.

Parbja men Keçes ykimetiniñ ult sajasatyn durys çyrgzyvi arqasynda qazaq enbekçileri arasýndaçy mädenijet, den savlyq saqtav çumysy burynqy men säjkestiryvge kelmestik irette aloja ketti.

Oquv çumysynby typ qazyqy — çappal mindetti bastavçe oquv—1930-çyly bastaldy.1931-çyly Qazaqystan-

daşy barlyq oquv çasýndaşy balalaryň 80-85% -6 bastavýc mektepke tartyldy. Tönkeristen buryn bastavýc mektep-terde oqyýan ne barlyşy 89000 bala ornyna 1931-çyly mektep-terde 500-600 myñdaj mektep çasýndaşy balalar oqydy. Munyň teň çarým çazaq balalary.

Qalqozdyq çastar mektebi men 7 çyldyq qalalyq mektep-terde oquvcylardyň saný 28-çyly 23000 bolsa, 1931-çyly 50 myñnan asty. 1932-çyldan bastap 7 çyldyq mindetli oquv çarýjalary otyr.

Mektepke sejingi ças balalar ycin çer-çerde balalar alany, balalar badcasý acylyp on myñdaj balalaryja bir çaqynan satsýjaldyq, uýmcyldyq tervije berse, ekin-ci çaqynan sol arqyly ejelderdiň çumýsqa tartyluvyna çaqdaj tuvoýzlyp otyr.

Savatsyz eresek balalar men savatsyz ylkenderdi oqy-tuv tuvraly iri caralar goldanylyp otyr: 1930 - çyldyň icinde şana 100 myñ eresek bala men çarým mylijendej savatsyz adam oqyp, savaitany çyqy. Patsa ykimeti kezinde tygeline çaqyny savatsyz çazaq eñbekcileriniň teň çarým çaqyny bul kynde çazaqly latyndastyryly-şan çana erpi men oqy, çaza bileli.

Eñbekci elge satsýjaldyq tervije beretin saýasý-ajar-tuv oryndary kesip oryndarynda, sapqoz, qalqozdardan çyzdep, myñdap acylyp otyr. 1930-çyldyň ezinde şana Qazaqystanda 500 oquv yji, 75 qyzy otav, 25 qyzy çaj-qana, 65 qylyp, 370 kişo, 11 tyjatyr, kitap yjlerinde çarým mylijen kitap bolşan 1930- çyldyň ber çaqynda bulardyň saný çyzdep, myñdap artyp otyr.

Qazaqystanda satsýjaldyq qurlybatyň esyvi men qatar çana negizge qajta qurlylyp otyroşan avyl caruvasý men çala acylyp çatşan iri endiris oryndary çyl saýyn myñda-şan, 10 myñdaj mamany çyp otyr. Satsýjaldyq qurlylysqa kerekli mamandar çetistiryv ycin Qazaqystan yki-meti iri caralar goldanylyp otyr. Orta, çojary doreçeli ma-mandar çojatyn oquv oryndarynyň saný 5 çyldyqly aloşac-qy 3 çylynda 2 ese artyp otyr.

1931-çyldyň basynda Qazaqystanda 6 çojary doreçaly mektep, 7 rappa, 88 teqnikom, 13 keşes par-tyja-mektebi 40 camaly PZ U V bolşan. Bularda 30 myñnan asa çumýsý, qalqozsý çastar [oqyşan. 1932-çyly

qanadan 5-6 çoojarojь doreçeli oquv orьndarь aсьlojalyь otьr.

Den savlyq saqtav çumьsь da mөdenijet çumьsьnyь icinde eь artta qalojannьь biri vop sanalatьn. Myjsalyь, osь kyngi Qazaqьstan toprьaqьnda 1913-çьlyь var volojanyь 98 avruv qanada 1.666 avruvlar çatatьn orьn volojan. 96 çerde ojana dөrgerler pynkiti volojan, bul orьndarda ne varlyojь 196 dөrger çumьsь qьlojan.

Ol mezgilde avlydq çerlerde den savlyq saqtav orьnda, rьn acuv degen ojoja da alьnvaojan.

Keçes ykimeti qurьlojalyь, әsirese 5 çьldьqtyьь alojac-qь 2-3 çьlyьda den savlyq saqtav çumьsь qanatyь çөjip көpciliktiь arasьna çajьlyьp otьr. 1931-çьlyь avdandyq, avlydq, pәselkelik çerlerdiь özinde 1000 oja çuvьq dөrgerler, pericirler orьn qьzmet qьlojan, avruv qanadaojь çataq orьndardyь çajьp sanь 6100 ge çetken (onьь 3000- 6 avlydq çerde).

Ças balalardyь den savlyojьn saqtav ycin çer-çerde balalar kansoltetsisi, balalar vesigi (jasliji) aсьldь.

Mөdenijet çumьsьnyьь кемciligi әli bolsa көp. Çergi-likti çalyqtyьь tilin biletin salt sanasь men tanьs eьbekci çastardan mamandar dajarlav көpcilik arasьnda tysinik çumьsьn kycejtyv Keçes odaojьndaojь mөdenijeti ilgeri ulьttar purьttarьjatьnyьь çөrdemi arqasьnda az өmirdiь icinde bul кемcilikter çөjьlyьp qazaq eьbekcileri vasqa mөdenij ulьttaroja teьnelmekci.

1 Sizdiь avdanda oquv çumьsь qandaj?

2-Avlydqьzda, qandaj aсьartuv orьndarь var?

3-Avdanьqьzda. avlydqьzda çappaj mindetti oquv qalaj çьrgizilьp otьr?

4-Avdanьqьzda ylkenderdiь qanca %- savatьь?

5-Avdanьqьzda den savlyq saqtav ycin qurьlojan qandaj orьndar var?

Bes çьldьq çөсpәr vөjьnca Qazaqьstannьь qalyq caruvasь men mөdenijet qurььsьnyьь qubььsьь.

1923—24- çьldan vastap Qazaqьstannьь qalyq caruvasь ilgerilep 1927—28-çьlda caruvanyьь negizgi tyrler

eski kemerine kelip aq qaldı: egis kölemi 91,5 pirsentke, mal sanı 08 pirsentke, Qazaqstandıq mańız bar ernerli kesip 70-75 pirsentke etti.

Qosparqa kirip otırǵan 5 ıldıń içinde (27—28-32—33-ıldar) Qazaqstan qalqı caruvasınń ısını bu-ınoıdan keri de ekindep, caruvasılıqtıń qaj tyri bol-sa da erekce ilgerilemekci.

Qazaqstan caruvasınń erekce ekin men ısyvine mınav sıjaqtı qajdajlar sezer bolıp otır:

1. **Qazaqstan qerge baj.** Qazaqstanda 23 mılijen-nen 46 mılijenge sejin egiske qarandıqer var, 30 mı-lijen iri qara baıuıqa etkendeı qajılısı var.

2. Qazaqstan qerinde **kın bajılıq mol.** Tysti me-tal keni retinde Qazaqstan Kenes odaıında birinci orın aladı; kimir, tuz, temir, munaj ındirisiniń kelesegi mol.

3. Bes ıldıq qosparqa sejin eski edis pen qurgizi-lip, ınımi kem bolıp kelgen caruıqa 5 ıldıń içinde mäsijne aralastıruv, basqaruv edisin durıs qolıa qojuv arqılı **enıektin ınımi arttırıq.**

4. Bes ıldıq qospar voıınca Qazaqstanda avıl caruvasın **kınıktıptendiruv kusejtilmekci.** Qalqozdıń kō-beıyvi men qatar ınımi kem, enıegi es bolıp qurgen vı-tıraıan qeke caruvalar azajmaqı: uımdasqan iri caru-valar men sapqozdar avıl caruvasılıqtıń betin ızger-tıv men qatar onıń ınımin de arttırmaqı.

Qosparı bes ıldıń içinde Qazaqstannıń qalqı caruva men mädenijet qurılısı mınav tyrde ilgerilemekci

Ererli kesip. Qalrı odaqtıq mańız bar ernerli ke-sipke 5 ıldıń içinde 1.223 mılijen som, Qazaqstandıq nemese ovılıstıq mańız bar ernerli kesipke 221 mılijen som qumsalmaqı. Osındaj soma qumsaluvdıń arqasın-da bes ıldıń ajaıında Qazaqstan ernerli kesiviniń ınıminen sıqqan zat qunı 616,4 mılijen somaıa etpekci. (1927—28-ıılı 15,6 aq mılijen som edi). ındiristin ını-mi ısyv men qatar bes ıldıń içinde qemis berip ylgire-tin bir nece iri ernerli kesip orındar (zavı, pėvirik) salınıp volmaqı: tysti metal, qara metal, (temir, coıın), qıjmyja zattarın sıjaratın zavıttar sıjaqtı.

Munı men qavat avıl caruvasılıqtıń sıqqan teri, qun, egin, et sıjaqtı zattardı ekinci tyrge ajnaldıır,

tutınuvoja lajbqtap cıojaratın  ndiris orındarın da k vej-tilmekci. Mundaı  ndiris orındarınnı k vejıvı avı carıvasılbınnı  rkendevine,  niminiı artuvına sever vol-ıaqcın.

Qazaııstandıq maııznı var  nerli kesip orındarına  anadan iri m ciıneleler ornatılmaqcin. Osnınnı arıasında bul orındarda  ıvektiı  emisi 156 pırsent artıaqcin.

 nerli kesiptiı kycejıvı men qatar  nerli kesip orındarında isteıtin  ımbıscılardınnı sanı da artıı 28- ılbı 4800 den 32-33- ılbı 46500 ge  etpekci.

Elektir ıstansalarınnı sanı k vejmekci. Sonınnı ıcinde Qaraıandı,  lbe, Lengir, lle deıtin  erlerde suv  ıretin 4 elektir ıstansasın salınıaqcin. 5  ılbınnı ıcinde elektir qurılısnı 72 mıliıen som qar ı  ımsalıı, bu-ınnııdan 80 90 ese artıaqcin.

Avı carıvasılbıı. 5  ılbınnı ıcinde avı carıvasına ne varlbıı 3,3 mılbıart som qar ı  ımsalmaqcin. Avı carıvasınnan  ıqqan zat qunı 5  ılbınnı aıaıında 3 ese artıaqcin.  sirese avı carıvasılbınnınnı  ııı  aıı k ı  sedı: 5  ılbınnı ıcinde egistik carıvaıa 1,8 mılbıart  ımsalıı,  imi 4 ese  spekci.

Egis k lemi 3,75 mıliıennen 14 mıliıen gektirge  ııı artıaqcin. Sonınnı ıcinde maıta egisi 260 mıı gektirge, kendir egisi 93 mıı gektirge, kyric egisi 100 mıı gektirge  etkizilmekci.

Qazaııstan m deniı egistikter  oninen Keıes oıa ıında k nekti orın almaıcin.

Mal carıvasılbıına 1,5 mılbıart  ımsalıı  imi 2 ese  spekci. Osnınnı n tiıcesinde 5  ılbıqtınnı v snıdaıı 37 mıliıen mal 48 mıliıenge  etpekci. Munınnı men qatar mal asııav kesibiniı tyri de tyzelmekci. Tek  ajılısqı ıana sııengen avdandarda pıcen cavıı  deti qoldanıılmaqcin; qora-qopsın tyzetilip,  er  ıdev  ımbıı  ıırgizilmekci.

Avı carıvasın tek  sıı qana qoımaıdı, onınnı  syı v ıııı, vet alısnı negizinen  zgermekci.

5  ılbınnı ıcinde avı carıvasın satılmaıdı negizge avımaqcin. Mıısalı: 32-33- ılbı 8  ıııııı avdandardaıı carıvalardınnı k lliktiıenyıı 90-95 pırsentke, mal vaı-

qan көсрели, сала көсрели avdandarda 30 - 35 pırsentke etpekci.

5 ылдықтың ајааында сарғоз пен қалғоздың егіс көлемі бар егістің 90% ы болмағыс (28-ылы 3,5 % еді). 5 ылдықтың wasында дайындалаған барлық астықтың 5,3% қалғоз пен сарғоздан алына, 5 ылдықтың ајааында 99,4 pırsentke etpekci.

5 ылдың ісінде астық сарғозының сабы 19 дан 75 ке etpekci. Олардың егіс көлемі 30 - ылы 104 мың гектирден 5 ылдықтың ајааында 3,5 мыліен гектирге etpekci.

Mal wasатын сарғоздардың сабы 30 - ылы 65 ден 33 ылы 365 ке, mal сабы 11 мыліенге etedi.

5 ылдықтың ісінде авыл caruvasына 464 мың сомның мәсінесі келтірілмекci. Qazaqıstannың авыл caruvasылы ғы барлық мәсінені ақсааға кескенде 1928-ылы 120 мың турса, 5 ылдықтың ајааында 500 сомға etpekci. Macııne-тырактар ıstansalarınың сабы 221 ге, тырактардың сабы 37480 ге etpekci. 5 ылдың ісінде не барлығы Qazaqıstanoға 48000 тырактар келтірілмекci.

Qazaqıstanda 5 ылдықтың ісінде іsteletın әрі саја-sattық, әрі caruvacyлық ірі мағызы бар умыс - көсрели, сала көсрели, qazaq қалғын ағыс ерлерге көсіріп отырығыландыру 5 ылдықтың ісінде 480 мың qazaq caruvasы отырығылыққа айналмағыс.

олдар. Тырлі олдарға 1231 мыліен сом умсалмағыс. Budan темір олдарға 765 мыліен сом ıstала-ды. Темір олдардың ıзындығы 3241 кїлometıрден 11771 кїлometıрге etetin болady. Бір несе ірі олдар мен оларға қосымса олдар салынады. Bul олдар Qazaqıstan қалық caruvasылығының қатарына тығынан бір сырыра avdandardы қоспағыс. Qazaqıstan өндіріс кыте-тінің ілгері wasыры, өркендейтін тың, соны көздерін асатын болady. Темір олдардан wasқа олдарға 265 мыліен сом умсалady. Aptamaselder сабы 26 мыңға etedi.

Росты атнас олына 65 мыліен сом умсалady. Соның арқасында Qazaqıstannың росты, telгірам өніндегі muқтағын толық орындайды. 5 ылдықтың ајааына сеїін Qazaqıstan орталығы мен омылы, avdan орталықтары.

enerli kesip orındar, çumüş pəsəlkeleri, sapqozdar, iri qalqozdar çana iri pəsəlkeler arasında telefon qatnaş orındavca tolbq mymkindik acıladı.

Barlıq avıl, pəsəlke keçesterine, bir sərğra avıl-
darcıa, pəsəlkelerge pocta varatın voladı. Qala, avıl,
pəsəlke qalqınnıñ sajasıj-mədenijet çenindegi muqtaç-
nıñ deni radıjo arqılb orındalatın voladı.

Qalыq aqtartuv qumbyна 1155 mylijen som qumsalady. Onyń icinen 507,5 mylijen somь maman dajarlav-
oja ustalady. Bul qaraqatqa 5 qyldyń icinde qanadan
qoqarqy dараqaly bilimi bar 2400 qyzmetci, orta bilimi
bar 90000 qyzmetker, tamen dараqaly bilimi bar 500000
qyzmetci dajyndalady. Osy qyzmetkerlerdin qartybyна qa-
qyby avyl caruvasybyń keregine dajarlanbaqsy.

5 җылдыгын ичинде үлкәндәрдин барлыгы саваттаныр
волар. Миндәтти җаппай баставыс огув иске асырлар.

Den savlıq saqtav çolbna 222 mylijen som çumsa-
ladı. Oshnıñ arqasında avruv qanalarıdaıy avruvalar çä-
tatın tosek sanı 8767 den 16389 ға çetedi.

5 çaldıq çosparı çuzege asıruv arqasında var-
lıq qalıq carıvacılığının qalıq önimi artadı. Çalıq
önimi 1928-çılı 676 mylilen som bolsa, 1933-çılı 2771
mylijenge çetedi.

Çalır qalır carıvasıñız ösyvi arqasında bəddet te kysejmekei. Qazaqstan bəddeti 28-çyly 45 mylijen bolsa, 33-çyly 246 mylijenge çetip 444 pırsent artıp tyspekei.

88 QUMİSİ Avdanınuzdən 5 çaldıq çosparə men tan-
sər enerli kəsip, avıl caruvacılıq mədəniyyət quruluşlarının qur-
vılısı tıvralsı dıjaqıram çasap mektep mezejine ilindər.

5 чылдыгы 4 чылда орндав урань арқылы, чалпы Кеңестер одагы мен бирге чоспарда көрсетилген чаралардын көби иске асырылып отыр. 5 чылдыгы орндав арқасында Қазақстан ири-ири табыстарға ие бол отыр: 1932-33-чыл авыл карувачылығын коллектиптиндирыв чумысь негизинде аяқталып отыр; егистин көlemi, әсиресе қымбатты, мәдени егистиктердин көlemi әчеп төвир көбейип отыр: мал каруvasын сатыжалдык негизге қайта қурув чөнинде көп четистиктер бар; авыл каруvasын мәцинелендирыв кыcejtileди; чарпай қалқозданув негизинде бай-қулақ тап ретинде

tygel çojyluvoja vet aldъ iri  nerli kesip or ndarъ (Qara andъ, Balqacъst roj, Qazp lometal)acъluvъ arqasъnda caruvasъnnъ veti  zgerip otъr. Osъ kyn  Qaza ys-tan tek qana mal vacuv egin egyv kesibi men kyn k r-gen d virden  tip avl caruvasъ aralasqan iri  nerli ke-sibi var  lkege aynalъp otъr.

Ekinci 5  yld qta iske asъrlyatъn negizgi caralar.

Ekinci 5  yld qta Qaza ystanda isteletin  um star-d n negizdileri: taptъ tolb  çojuv men qatar taptъ, qa-navdъ tuv  zaty n severterdi çojuv, k cpeli, cala k cpe-li qaza  qala n tygel otъr qcslyb qa aynaldъruv. Uruv qatъnasъn çojuv; caruvcslyb , m denijet  a  nan  ergili-kti ulttardъ vasqa ulttar men te destiryv.

Caruvacslyb tъ qajta quruv  oninde m nadaj caralar istelmek:

Tas kemir 1932  yly 2,8 milijen s  arъluvъ tijis vol sa, 1937  yly ( on   5  yld qt n a a  nda) 35 38 mil. ton.

Munaj-1932  yly 408 m n  ton, 1932- yly 6 - 7 mi-lijenge  etkiziledi.

Tysti metaldan  ez 1932  ylo  12,6 m n  tonnan 1937  yly 400 m n  ton a  etkiziledi, qoro asъn 22 m n  tonnan 255 m n  a; senik n lden 275 m n  ton a  etki-ziledi.

Temir co  n s  aruv ycin Ke  - t ve, To aj, Ata-suv kenderi  yrgiziledi. Qara metal  ndirisini   nimi 37  yly 2 milijen ton a  etkiziledi. M ci ne  asajt n zav t-tar acъladъ. Toquv,  jne , rezenke pavirikteri sal nadъ.

Qara andъ - Qo  r - at, Cuv, Qara andъ Or s-kej, Qara andъ - Seme ,  kpen,  ez qaz an, Teke, Aq-t ve temir    darъ sal nъp voladъ. Avl caruvacslyb  -nan d ndi egistin   nimi 1937-  yly 350- 400 mylijenge  etedi, maqta egisi 400 m n  gektirge, qant s  at n  y  nd r 200 gektirge, kav cek 75 m n  gektirge, mata to  jt n  simdikter 250 m n  gektirge  etedi. Mal car-uvasъ negizinen ceciledi.

A artuv  eninen ylkenderdin savats z  o  tolb  çojlyp voladъ; 7  yld q  appaj mindetti oquv  yzege

asъrыладъ; pәleteqnіjkeli 10 ғыldыq оquvoја kirisiledi; mektep ғasъndaqъ balalardyң barlyqъ da tәrbіjege alьnadъ.

Qalyqtың den savlyqъn saqtav ғumьsъ kycejtileди, eski nadandyq pen vajlanьsla kele ғatqan navqastar typ kәterile ғojьladъ.

Oсъ caralardyң barlyqъn iske asъruv arqasыnda Qazaqъstan caruvasъ kәrkeјip, avьl caruvasъ aralas iri kesipti respoвilіjke voladъ.

КІТАРТЫҢ MAZMUNЫ

	bet
1. Kөk çiiek, Ғоньғ tustarь	3
2. Pыlan men mactap җaында	6
3. Ҙerдиң beti, җerдиң betindegi, icki qavatындаoыь suvlar pыlanda qoldanatыn belgiler.	10
4. Ҙerдиң icki qavatыn aоыь suv.	12
5. Qarta men tanьsuv	26
6. Qazaqыstan qartasь	27
7. Ҙer carыньғ oыlovыsta, җer җartысь qartasыn- da керinisi	27
8. Qazaqыstan qalqыньғ турмысь kesip tyri.	37
9. Qazaqыstan qalalarь	38
10. Qazaqыstan җerиниң beti	44
11. Ava брайь ,	46
12. Qaz. җerиниң qартысь	49
13. Qaz. җerиниң өsimдиги ,	52
14. Qaz. җerиндеги җануvarlar, qajvandar	56
15. Qaz. өнерли kesibi	59
16. Avы caruvacыьq kesibi.	75
17. Basqaruv җөninен bөlinyvi	83
18. Ҙol qatыnas	87
19. Oquv, den savыq saqtav җumьstarь	89
20. 5 җыьq җospar voыnca Qazaqыstan qalyq caruvasь men мәdenijet qurыьсьньғ җувь льсь	91
21. Ekinci 5 җыьqta iske asьыlatыn negizgi caralar.. . . .	96

Ответственный редактор Кенратбаев Обложка и оформление В. Малетина
 Ответственный корректор Оспанов
 Издано, сверстано и отпечатано в типографии № 2 г. Алма-Ата
 Зак. № 3408 Издат. № 062 Уполлито № 425 Отправлено в печать
 5/9—32 г. Передано в работу 8/9 -32 г. Группа А—19 Статформат А/5
 (6х10,5) Печатных листов 6 1/8 Пл. шр, к. 12. Тираж 30000

ББК 1 807

ЕСЕНБАЕВ Х.
НАЧАЛЬНЫЙ КУРС ГЕОГРАФИИ
И КРАЕВЕДЕНИЯ